

પ્રકરણ - ૨ : અંગ્રેજી અને ગુજરાતી નવલકથાઓમાં ગ્રામ્યપરિવેશ

ખંડ - ૧ : ગ્રામ્યપરિવેશ અને તેની લાક્ષણિકતાઓ

ગ્રામ્ય, પરિવેશ અને ગ્રામ્યપરિવેશ : શબ્દ અને અર્થ

ગ્રામ્યપરિવેશની લાક્ષણિકતાઓ

ખંડ - ૨ : અંગ્રેજી નવલકથાઓમાં ગ્રામ્યપરિવેશ

ખંડ - ૩ : ગુજરાતી નવલકથાઓમાં ગ્રામ્યપરિવેશ

ખંડ-૧ ગ્રામ્ય પરિવેશ અને એની લાક્ષણિકતાઓ :-

પ્રસ્તુત તુલનાત્મક શોધ-નિબંધના કેન્દ્રસ્થાને છે થોમસ હાર્ડી અને યુનીલાલ મડિયાની નવલકથાઓમાં નિરૂપાયેલો ગ્રામ્ય પરિવેશ. ‘ગ્રામ્ય પરિવેશ’ નું તત્ત્વ દુનિયાનાં તમામ સાહિત્યકારોમાં એટલું માનીતું બનવા પામ્યું છે કે એ માત્ર શબ્દ ન રહેતા એક સાહિત્યિક સંજ્ઞા કે સ્વતંત્ર વિષય તરીકે એનો ઉદ્ભવ થયો છે અને એને એક વ્યાપક વિષય તરીકે સ્વરૂપ આપવામાં અંગ્રેજી સાહિત્યમાં થોમસ હાર્ડી અને ગુજરાતી સાહિત્યમાં યુનીલાલ મડિયાનો ફાળો વિશેષ રહેવા પામ્યો છે. આ શોધ-નિબંધનાં પ્રથમ પ્રકરણમાં તુલનાત્મક સાહિત્યના વિષયવસ્તુલક્ષી અભ્યાસમાં ગ્રામ્યપરિવેશ કઈ રીતે સમાવેશ પામે છે એ જોયું. હવે આ પ્રકરણમાં ગ્રામ્ય પરિવેશની વિભાવના સ્પષ્ટ કરવાનો અહીં ઉપક્રમ છે. તેથી પહેલા ગ્રામ્યપરિવેશમાં સમાવિષ્ટ ગ્રામ્ય અને પરિવેશ શબ્દને અને તેનો અર્થ સમજવાનો પ્રયત્ન કરીશું.

ગ્રામ્ય, પરિવેશ અને ગ્રામ્ય પરિવેશ : શબ્દ અને અર્થ :

‘ગામ’ એ ગુજરાતીમાં મૂળ સંસ્કૃત શબ્દ ‘ગ્રામ’ નું પ્રાકૃત સ્વરૂપ છે. ગામ એટલે “શહેરથી નાના પાયા પરનું માણસના વસવાટનું સ્થળ”¹. ભગવદ્ગોમંડળમાં ‘ગામ’ શબ્દનો અર્થ આ પ્રમાણે નોંધવામાં આવ્યો છે : “શહેર અથવા નગરથી નાનું ગામડું; જ્યાં કેટલાંક ઘર અને થોડીક વસતિ હોય એવું ઠેકાણું.”²

ઉપરોક્ત ‘ગામ’ શબ્દનાં અર્થમાં ‘ગામ’ અને ‘ગામડું’ શબ્દો વચ્ચે કોઈ ભેદરેખા દોરવામાં આવી નથી, પરંતુ અંગ્રેજી શબ્દકોષમાં ગામ માટે ‘Village’ શબ્દ પ્રયોજાય છે, જ્યારે નાના ગામડાં માટે ‘Hamlet’ શબ્દનો ઉપયોગ થાય છે.³

The pocket Oxford Dictionary માં ‘Village’ શબ્દ માટે આ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે ‘Group of Houses etc. larger than hamlet and smaller than town’⁴ હવે ‘hamlet’ શબ્દનો અર્થ થાય છે; ‘Small villege especially one without Church’⁵

આમ 'Hamlet' એટલે એવું ગામડું જ્યાં વસતી એટલી નહિવત્ હોય કે જ્યાં ચર્ચ પણ હોતું નથી. ઉપરોક્ત શબ્દોને ધ્યાનમાં રાખવામાં આવે તો આપણે કહી શકીએ કે થોમસ હાર્ડી અને યુનીલાલ મડિયા એમની નવલકથાઓમાં 'Village' એટલે કે એક ગામની વાતો કરે છે. 'Village' શબ્દનો અન્ય એક અર્થ આ પ્રમાણે પણ આપવામાં આવ્યો છે: 'Small Group of houses and other buildings in a country area'.^૬ આ વ્યાખ્યામાં 'Country' શબ્દનો અર્થ મહત્વનો છે અને આપણાં અભ્યાસના અનુસંધાનમાં એ છે; 'land with a special nature and character'.^૭ ઉપરોક્ત વ્યાખ્યા પરથી એ બાબત સ્પષ્ટ થાય છે કે 'Village' એટલે એવો વિસ્તાર જેની પોતાની આગવી વિશેષતાઓ હોય છે. 'Country' શબ્દનો અન્ય એક અર્થ છે; 'Open regions of fields and woods etc. as distinct from town or the capital'.^૮ આમ 'Country' એટલે એવો વિસ્તાર જ્યાં ખેતરો અને વૃક્ષો એને નગર અને મુખ્ય શહેરોથી અલગ પાડે છે. આમ, 'Village' એટલે ગામ અને ગામ માટે ગુજરાતીમાં કહી શકીએ કે માણસનાં વસવાટ માટેનું એવું સ્થળ જે નગરથી નાનું અને ગામડાંથી મોટું હોય, જેની પોતાની શહેર કે નગરથી અલગ પાડતી વિશેષતાઓ હોય-જેના પ્રકૃતિ- ખેતી મહત્વના અંગો હોય.

'ગામ' શબ્દ નામ છે અને 'ગ્રામ્ય' એ એનું વિશેષણ છે. એનો અર્થ તારવી શકાય કે, 'ગામડાંનું -ને લગતું- તેવી રીતભાતનું'.^૯ આમ, ગામ અને ગામડાં વચ્ચે સૂક્ષ્મ ભેદરેખા દોરી શકાય, પરંતુ આ બંને માટે વપરાતું વિશેષણ 'ગ્રામ્ય' એ સામાન્ય જ છે. અન્ય એક વિશેષણ છે 'ગામડિયું', જે ગામ કે ગામડાંની નકારાત્મક બાબતો જેવી કે રોચાપણું, ભોઠાંપણું, અશિક્ષિત, અસભ્ય, અનાડી માટે સામાન્ય રીતે વાપરવામાં આવે છે.^{૧૦} આથી ગામડાંની લાક્ષણિકતાઓને વિષય તરીકે રજૂ કરતી બાબતો માટે 'ગ્રામ્ય' વિશેષણ વધુ યોગ્ય સાબિત થાય છે, જેને માટે અંગ્રેજીમાં 'Rural' શબ્દ પ્રચલિત છે, જેનો અર્થ થાય છે; 'Concerning country areas and village life'^{૧૧}

ગુજરાતી જોડણી કોષોમાં ‘પરિવેશ’ શબ્દ માટે તેજનું કુંડાળું, ઘેર, પરિઘ જેવા અર્થો આપવામાં આવ્યા છે,^{૧૨} પરંતુ ‘પરિવેશ’ એક સાહિત્યિક સંજ્ઞા છે અને સાહિત્યક્ષેત્રે એનો વિશાળ અર્થ તારવામાં આવે છે જેમ કે; ‘વાર્તા, નવલકથા કે નાટકમાં વિગતવાર રજૂ થતો સમય અને સ્થળનો સંદર્ભ’^{૧૩} ‘પરિવેશ’ સંજ્ઞાની નજીકની અન્ય સંજ્ઞાઓ છે, ‘ભૂમિકા,’ ‘પાર્શ્વભૂ’ જેનો અર્થ નીચે પ્રમાણે થાય છે:

“મૂળે ચિત્રકલાના સંદર્ભમાં પ્રયોજાતી આ સંજ્ઞા તેના વિશેષ અર્થમાં સાહિત્યિકૃતિના વિવેચન માટે પ્રયોજવામાં આવે છે.ચિત્રની મુખ્ય વિગતને ઉપસાવવામાં તેને અનુકૂળ પાશ્વર્ભૂની ઝણવટભરી વિગતો મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. કથા સાહિત્યમાં સ્થળ વિશેષના વર્ણનોમાં આ પ્રવિધિ ચિત્રકળાની માફક જ પ્રયોજવામાં આવે છે. નવલકથાના શરૂઆતના ભાગમાં તેની અસરકારક માંડણી કરવા માટે લેખક સ્થળ, કાળ, પાત્રાલેખન આદિ વિગતો દ્વારા કથાના મૂળવસ્તુને ઉપસાવવાના હેતુથી ભૂમિકા બાંધે છે. તે અર્થમાં પણ આ સંજ્ઞા પ્રયોજાય છે.”^{૧૪} આમ, પરિવેશ એટલે કોઈ સાહિત્યિકૃતિમાં કોઈ ચોક્કસ સ્થળ અને કાળનું નિરૂપણ. અંગ્રેજીમાં પરિવેશ માટે ‘Setting’ શબ્દ પ્રયોજવામાં આવે છે.^{૧૫} ઉપરોક્ત અર્થ અને સંજ્ઞાની સમજ આપણે કહી શકીએ ગ્રામ્ય પરિવેશ એટલે ગામડાંના સ્થળ, કાળ, પાત્રો વગેરે વસ્તુઓનું વિગતે વિશિષ્ટ વર્ણન.

ગ્રામ્ય પરિવેશની લાક્ષણિકતાઓ :-

સમગ્ર વિશ્વમાં ભિન્ન-ભિન્ન સ્વરૂપનાં ગામડાં આવેલાં છે.વિવિધ દેશના ગામડાંઓમાં વિસ્તાર, જીવનશૈલી અને સામાજિક માળખામાં વૈવિધ્ય રહેલું છે. અમુક વિસ્તારોમાં છૂટાંછવાયાં આવાસોવાળાં ગામડાં જોવા મળે છે.આવા વિસ્તારોનાં કેન્દ્રમાં એક પ્રમુખ ગામ હોય છે. આ પ્રમુખ ગામમાં સમાજનો મોભાદાર વર્ગ વસે છે તેમજ આ મુખ્ય ગામ ઉપરાંત સમગ્ર ગામના ભાગરૂપ બે કે વધુ ઉપગ્રામો હોય છે. અમુક પ્રદેશોમાં કોઈ ચોક્કસ જગ્યાએ મોટાંભાગની વસતિ કેન્દ્રિત થયેલી હોય છે, જેમાં લોકો ચોક્કસ ભૌગોલિક સ્થળ ઉપર વસવાટ કરતા હોય છે અને તેમના ખેતરો

ગામની ફરતે આવેલા હોય છે. આ પ્રકારનાં ગામડાંઓને કેન્દ્રિત સ્વરૂપનાં ગામડાં કહેવામાં આવે છે. ભારતમાં મોટા ભાગના ગામડાં આ પ્રકારના છે. આમ, રહેઠાણનાં માળખાંની બાબતમાં ગામડાંઓમાં વૈવિધ્ય જોવાં મળે છે. આ જ પ્રમાણે એક પ્રદેશના ગામડાંનાં લોકોનો ખોરાક, પહેરવેશ, રીતરિવાજો, બોલી, ઉત્સવો વગેરે અન્ય પ્રદેશના ગામડાંથી ભૌગોલિક પરિસ્થિતીને આધીન અલગ પડતા હોય છે, છતાં ગ્રામ્ય પરિવેશની કેટલીક લાક્ષણિકતાઓ સામાન્ય હોય છે જે નીચે મુજબ રજૂ કરી શકાય.

(૧) પ્રકૃતિનું સાનિધ્ય અને સંઘર્ષ :

ગામડાંમાં ખેડૂતોનું જીવન અનિશ્ચિતતાઓથી ભરેલું હોય છે. જ્યારે વરસાદની જરૂર હોય છે ત્યારે સખત તાપ પડે છે. તાપની રાહ જુએ છે ત્યારે કેટલીક વખત સતત વરસાદ આવે છે. તૈયાર પાકમાં કેટલીક વખત રોગ લાગુ પડે છે, જીવાત પડે છે, તેમજ પશુ-પંખીઓ સામે પાકનું રક્ષણ કરવું પડે છે. અતિવૃષ્ટિ કે અનાવૃષ્ટિ એમનાં કૃષકજીવનનાં સામાન્ય ચઢાવ-ઉતાર છે. આમ, ગ્રામવાસીઓ પ્રકૃતિનાં સાનિધ્યમાં જીવે છે અને પ્રકૃતિ સાથે સતત સંઘર્ષમાં પણ રહે છે.

ગ્રામ્ય સમાજની અનેકવિધ વિશિષ્ટતાઓ પ્રકૃતિ આધારિત હોય છે. તેમના જીવનદર્શનમાં, તેમના ધર્મમાં, તેમના ઉત્સવોમાં પ્રકૃતિનાં વિવિધ તત્ત્વો વણાઈ ગયાં હોય છે. આથી જ તેઓનો ધર્મ પ્રકૃતિપ્રધાન હોય છે. જમીન જ તેઓનું જીવન છે, તેમનો જમીન સાથેનો નાતો ભાવાત્મક રહેવા પામ્યો છે. તેઓ જમીન પ્રત્યે વિશિષ્ટ મમત્વ ધરાવે છે અને જમીનને તેઓ ધરતીમાતા તરીકે ઓળખાવે છે.

ગ્રામીણ લોકોનાં રિવાજો અને વ્યવહારો પ્રકૃતિનાં ઋતુચક્ર ઉપર આધારિત હોય છે. ગામલોકોનાં તહેવારો અને ઉત્સવો ઋતુના ફેરફાર સાથે આકાર લેતા હોય છે. ગ્રામીણ લોકોમાં જોવા મળતું ભાગ્યવાદી વલણ કંઈક અંશે પ્રકૃતિ સાથેના સંબંધોમાંથી વિકસ્યું છે. પ્રકૃતિ પર આધારિત

કૃષિવ્યવસ્થા અને પ્રકૃતિ સાથેના સતત સંપર્ક તથા સંઘર્ષને લીધે ગ્રામ સમદાયમાં એક વિશિષ્ટ જીવનશૈલી વિકસે છે.

(૨) અર્થવ્યવસ્થા :-

ગામડાંની અર્થવ્યવસ્થા મુખ્યત્વે કૃષિઆધારીત હોય છે.કૃષિ જ એમની આજીવિકા છે. કૃષિઆધારિત પ્રવૃત્તિઓમાં મુખ્યત્વે પશુનો અને માનવશ્રમનો ઉપયોગ કેન્દ્રસ્થાને રહે છે. ગ્રામજનો મહદંશે કૃષિ દ્વારા પોતાની જીવન જરૂરિયાતો સંતોષાય એટલું ઉત્પાદન કરી લે છે.કૃષિનો વ્યવસાય ગ્રામજનો માટે નિર્વાહલક્ષી હોય છે. લોકો મુખ્યત્વે ખેતી ઉપર આધાર રાખે છે.ગામડાંમાં અન્ય વ્યવસાયો પણ કૃષિઆધારિત પ્રવૃત્તિઓ અને વ્યવહારો સાથે સંકળાયેલા હોય છે. ખેતીને પૂરક તથા ગામ જરૂરિયાત પૂરતા અન્ય મર્યાદિત વ્યવસાયો પણ વિકસ્યા હોય છે. ખેતીનો વ્યવસાય અમુક જ્ઞાતિઓનો રૂઢિગત વ્યવસાય હોવા છતાં, અન્ય ઊંચી કે નીચી જ્ઞાતિના લોકો ચોક્કસ વ્યવસાય કરતા હોય છે. જેમકે ગામમાં પુરોહિતનું કાર્ય માત્ર બ્રાહ્મણ જ કરે છે, માટીના વાસણો બનાવવાનું કાર્ય કુંભાર જ કરે છે, ક્ષૌરકર્મ માત્ર વાળંદ જ કરે છે, સુથારીકામ માત્ર સુથાર અને ચર્મકામ માત્ર ચમાર કરે છે. આમ, એકંદરે જ્ઞાતિના રૂઢિગત વ્યવસાયો વારસાગત ચાલ્યા આવે છે.

(૩) કુટુંબ અને સમાજ :

ગામડાંમાં દરેક ગ્રામવાસી અન્યોન્યથી પરિચિત હોય છે.ગ્રામ્યલોકોના પારસ્પરિક સંબંધો પેઢી દર પેઢી ચાલ્યા આવતા હોય છે. એકબીજાની પ્રત્યક્ષ હાજરી, પરસ્પરની ઓળખ, તેમજ ટીકા-મશકરી જેવી અનૌપચારિક પ્રયુક્તિ દ્વારા સામાજિક નિયંત્રણ થાય છે. પરસ્પરની મદદ કેન્દ્રસ્થાને રહે છે. ગ્રામ્ય સમાજનું પ્રાથમિક અને પાયાનું એકમ સંયુક્ત કુટુંબ છે. ખેતીકામ એ સહિયારી કૌટુંબિક જવાબદારી છે.તેથી કુટુંબના અન્ય સભ્યોની મદદ આવશ્યક બને છે, આમ ખેતીએ સમગ્ર કુટુંબનો વ્યવસાય બની રહે છે. આથી ગામડાંમાં કુટુંબવાદી વલણ વિકસે છે. એટલે કે ગામડાંના કુટુંબમાં વ્યક્તિગત હિતને પ્રાધાન્ય હોતું નથી, પરંતુ કુટુંબના હિતને પ્રાધાન્ય મળે છે.ગામલોકોનો બહારની

દુનિયા સાથેનો સંપર્ક મર્યાદિત હોય છે. તેમના સામાજિક, આર્થિક અને ધાર્મિક સંબંધો મહદંશે પોતાના ગામ કે પડોશના ગામ પુરતા સિમીત હોય છે. ગામડાંમાં એકથી વધુ જ્ઞાતિઓ હોય છે. આ જુદી જુદી જ્ઞાતિઓ પરસ્પરાવલંબી હોય છે અને તે બધી જ્ઞાતિઓ ગામના સામાજિક, ધાર્મિક, આર્થિક અને વહીવટી સંગઠનમાં સુગ્રથિત થયેલી હોય છે.

(૪) એકરૂપતા :-

ગ્રામ સમુદાયમાં એક પ્રકારની એકરૂપતા કે સમરૂપતા જોવા મળે છે. ગામલોકો લગભગ એકસરખા વાતાવરણમાં જીવન જીવે છે. એ લોકોની ભાષા, બોલાવાની ઢબ, રીતરિવાજ, જીવનશૈલી, પોશાકની ઢબ વગેરેમાં એકંદરે સમાનતા જોવા મળે છે. અહીં જ્ઞાતિઓનું વૈવિધ્ય હોય છે, પરંતુ આ જ્ઞાતિઓ સમગ્ર સામાજિક જીવનમાં સુગ્રથિત થયેલી હોય છે. આ સામાજિક વૈવિધ્યમાં- વ્યવહારમાં એકરૂપતા રહેલી છે. ટૂંકમાં, ગ્રામ સમુદાયમાં આર્થિક, ધાર્મિક, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક એકરૂપતા જોવા મળે છે. ગ્રામ સમુદાયની આગવી સંસ્કૃતિ આ એકરૂપતા સર્જવામાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે અને આ એકરૂપતા જ એમના સામાજિક સુગ્રથનની મહત્વની કડી છે.

(૫) સહકાર અને ઐક્ય :-

ભારતનો મોટાભાગનો ગ્રામ્યસમાજ વિવિધ જ્ઞાતિઓનો બનેલો હોય છે. બાહ્ય દ્રષ્ટિએ જોતાં સામુદાયિક ભાવના પોતપોતાનાં નાના જૂથમાં વિભાજિત થયેલી જણાય છે. આમ છતાં ગ્રામ સમુદાય એક ઐક્ય બની રહે છે. ગ્રામ સમુદાયમાં રહેલી એકતા ચોકકસ પરિસ્થિતિઓ અને વિશિષ્ટ સંજોગોમાં વ્યક્ત થતી હોય છે. અતિવર્ષા, દુષ્કાળ, કાપણી, પુર અને ઉત્સવો જેવી ઘટનાઓમાં ગ્રામવાસીઓ સહકાર અને સંપથી કાર્ય-પ્રવૃત્તિઓ કરે છે. આ બાબત તેઓને એકતાના બંધનમાં બાંધે છે. લગ્ન, જન્મ, મરણ જેવા પ્રસંગોએ ગ્રામજનો પોતાના સામાન્ય તફાવતો અને મનદુઃખ કે કડવાશ ભુલી જાય છે અને એકતા વ્યક્ત કરે છે. આનો અર્થ એવો નથી કે ગામડાંમાં સંઘર્ષનો સદંતર અભાવ હોય છે. સંપૂર્ણ ઐક્ય, કોઈપણ સમુહમાં અશક્ય છે. આમ છતાં ગ્રામ સમુદાયમાં

એકંદરે ઐક્ય રહેલું છે. ગામનું ખોટું દેખાય તેવી બાબતની માહિતી અજાણ્યાં વ્યક્તિને આપવાનું તેઓને રુચતું હોતું નથી.

(ઢ) વિશિષ્ટ જીવનશૈલી :

ગ્રામ સમુદાયના લોકોની જીવનશૈલી વિશિષ્ટ સ્વરૂપની છે. અહીં પરંપરાગત જીવનનું પ્રાધાન્ય રહેલું હોય છે અને પરિવર્તન પ્રત્યે ગ્રામજનોમાં એક પ્રકારની અરૂચિ અને અણગમો જોવા મળે છે. ગ્રામજનોના આવાસો એમના ખેતવ્યવસાયને અનુરૂપ સામાન્ય અને સાદાં હોય છે. મકાનોની સજાવટ તથા તે માટેની બાંધણીમાં સાદગી હોય છે. ગ્રામજનોના પહેરવેશ, વાણી-વર્તણૂક, શુંગારના સાધનો, આનંદ-પ્રમોદનાં સાધનો અલ્પ હોય છે. ગ્રામજનોના સંબંધોમાં પણ સત્તા અને તાબેદારીનું રૂઢિગત તત્ત્વ નજરે પડે છે.

ગ્રામ સમુદાયની એક જીવનશૈલી હોય છે, કારણકે ગ્રામવાસીઓ હજુ પણ ભૂતકાળમાં જેવું જીવતાં હતાં તેવું જીવન ઓછેવત્તે અંશે જીવે છે. ભારતીય ગામડું હજુ પણ ભારતીય ભાવનાની ભૂતકાલીન પ્રણાલીનું કેન્દ્ર છે. તેની મૂલ્ય-પધ્ધતિ અને સમગ્ર સંસ્કૃતિમાં ભૂતકાલીન ભારતીય સંસ્કૃતિ અને મૂલ્યોનાં દર્શન થાય છે. ગ્રામ્યસમાજમાં કેટલીક નવી પધ્ધતિઓ દાખલ થઈ હોવા છતાં જૂની પધ્ધતિનું સાતત્ય જોવા મળે છે. રૂઢિરક્ષક ગ્રામવાસીઓ પ્રચલિત પ્રણાલીઓને ટકાવી રાખવા પ્રયત્નશીલ રહે છે.

ગ્રામજનો નૈસર્ગિક અને ભૌતિક જગતના જ્ઞાનથી વંચિત હોય છે, તેથી તેઓમાં એક પ્રકારની અજ્ઞાનતા, વહેમ અને શંકા વિકસ્યાં હોય છે. આ સમગ્ર પરિસ્થિતિને લીધે ગ્રામ સમુદાયમાં પરિવર્તન ધીમું આવે છે. ગ્રામજનો રૂઢિચુસ્ત હોય છે એનું કારણ એ છે કે એમના સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક રિવાજો એમને સલામતી અને સ્થિરતાની લાગણી પૂરી પાડે છે. એટલે રિવાજો બદલવાની સ્વભાવિક રીતે એમની મરજી હોતી નથી.

ગ્રામ્યપરિવેશનાં ઉપરોક્ત જે સ્થૂળ લક્ષણો નોંધવામાં આવ્યા તે ગ્રામજનો માટે સાનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિઓનું નિર્માણ કરે છે અને એ પરિસ્થિતિઓમાં ગ્રામજનોના વાણી, વ્યવહાર, વર્તન કેવા હોય છે એ બાબતનું નિરૂપણ વિશ્વનાં ઘણાં સાહિત્યકારોએ પોતાની કૃતિઓમાં કર્યું છે. આ જ પ્રમાણે થોમસ હાર્ડી પોતાની નવલકથામાં ડોરસેટ પરગણાંને 'Wessex' નામ આપી એના ગ્રામ્ય પરિવેશને આલેખે છે, તો યુનીલાલ મડિયા સૌરાષ્ટ્રના ગ્રામ્ય પરિવેશનું પોતાની નવલકથાઓમાં નિરૂપણ કરે છે.

ખંડ-૨ અંગ્રેજી નવલકથાઓમાં ગ્રામ્યપરિવેશ

માણસ હંમેશા કોઈને કોઈ પ્રકારનું મનોરંજન ઝંખતો આવ્યો છે. માણસ વાચન દ્વારા પણ મનોરંજન મેળવે એ માટે, નવલકથા રૂપી સાહિત્ય સ્વરૂપનો જન્મ થયો. હાલમાં નવલકથાએ જે સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે એ પહેલાં આ સાહિત્યસ્વરૂપ અનેક તબક્કાઓમાંથી પસાર થયું છે. નવલકથાનો ઉદ્ભવ મધ્યયુગના કાવ્યપરક ગદ્ય (poetic prose) માંથી થયો છે. મધ્યુગમાં રાજા આર્થર ની અનેક દંતકથાઓ પ્રચલિત હતી. આ રાજા વિષેની દંતકથાઓને એક સળંગ વાર્તા તરીકે લખવાનો પ્રથમ પ્રયત્ન પંદરમી સદીમાં મેલોરી (Malory) નામના લેખકે કર્યો અને એ વાર્તાનું શિર્ષક હતું, Morte De Arthur. આ વાર્તામાં સૌ પ્રથમવાર આપણા નવલકથાના પ્રાથમિક લક્ષણો જેવા કે શરૂઆત, અંત, પ્લોટ વગેરે જોઈ શકીએ છીએ. અને એ રીતે જોતા 'Morte De Arthur' એ નવલકથાની દિશામાં ઉપડેલું પ્રથમ પગથિયું હતું. અન્ય એક મહાન સાહિત્યકૃતિ જેમાં આપણે આધુનિક નવલકથાના લક્ષણો જોઈ શકીએ એ હતી, થોમસ મોર (Thomas More) ની 'Utopia'. આ પુસ્તકે અંગ્રેજી સાહિત્યમાં એક નવા યુગની શરૂઆત કરી. આ નવલકથાને The first monument of modern socialism, The master-piece of English Humanism અને The true prologue to the Renaissance જેવા ઉપનામોથી નવાજવામાં આવી. રેનેસા એ બે બાબતોનું પરિણામ હતું ;

(૧) દરિયાઈ મુસાફરી દ્વારા નવા દેશ અને ટાપુઓની શોધ અને

(૨) પ્રાચિન જ્ઞાન પધ્ધતિનું પુનરાગમન, અને આ બે બાબતો થોમસમોરના 'Utopia' ના પાયામાં હતી, એનું માળખું તત્કાલીન દરિયાઈ મુસાફરી દ્વારા જે નવી શોધ થઈ રહી હતી એના ઉપર આધારિત હતું અને એની પ્રેરણા ગ્રીક ફિલોસોફર પ્લેટો એ એના Republic માં જે આદર્શ

રાજ્યની કલ્પના કરી હતી એમાંથી લેવામાં આવી હતી. આ પુસ્તક નવલકથાના ઇતિહાસમાં ખૂબ જ મહત્વનું સાબિત થાય છે.

ધીમે ધીમે મધ્યયુગનાં 'રોમેન્સ'નો અંત આવે છે અને સોળમી સદીનાં મધ્યભાગમાં એનું સ્થાન ઇટાલીયન ગદ્યવર્તાઓએ લીધું, જેનો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ કરવામાં આવતો હતો. આ વાર્તાઓને નવલકથા એટલા માટે કહી શકાય કે એમાં તે સમયના લોકોની રીતભાત, મૂલ્યો વાસ્તવિક જીવનમાં બનતી ઘટનાઓ વગેરેનું નિરૂપણ કરવામાં આવતું. આ ઇટાલીન વાર્તાઓમાંથી એક સ્વતંત્ર પ્રકારની 'પિકારેસ્ક' નવલકથાનો જન્મ થયો.^{૧૬} આ પ્રકારની નવલકથામાં નેશ (Nash) ની 'જેક વિલ્ટન'(Jack Wilton) અથવા 'ધ અનફોર્ટુનેટ ટ્રાવેલર'(the unfortunate Traveller) નો સમાવેશ થાય છે. આ નવલકથામાં હેન્રી આઠમાનો હજૂરીયો જેક વિલ્ટન વિશ્વના વિવિધ દેશો જેવા કે ફ્રાંસ, જર્મની, ઇટાલી વગેરેની મુસાફરી કરે છે. આ મુસાફરી દરમિયાન એ અનેક સાહસિક કાર્યો કરે છે અને એના સાહસો આ નવલકથાનું કથાવસ્તુ બને છે. આ જ સમય દરમિયાન રોબર્ટગ્રીન (Robert Greene) નામના લેખકે પોતાની વાર્તાઓમાં લંડનના અંડર-વર્લ્ડનું વાસ્તવિક ચિત્ર રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, તો બીજી બાજુ, જહોન લીલી (John Lyly) દ્વારા લખવામાં આવેલ (Euphues) એ નવલકથાના ઇતિહાસમાં મહત્વની કૃતિ છે. આ સાહિત્યકૃતિમાં લીલી તે સમયના સામાજિક મૂલ્યો, રીતભાત, રાજનિતી તેમજ શિક્ષણ વગેરે બાબતોને પોતાની નવલકથાનો વિષય બનાવે છે, અને એ બાબતોના નિરૂપણમાં આપણને આજની નવલકથાના લક્ષણો જોવા મળે છે.

સોળમી સદીના અંતભાગમાં એક નવા જ પ્રકારના તત્ત્વનો ઉમેરો નવલકથામાં થયો. ૧૫ મી અને ૧૬ મી સદીમાં જે કોઈ વાર્તાઓ બહાર આવી એ મોટાં શહેરી વિસ્તારના પાર્શ્વભૂમાં લખાતી આવી હતી. પરંતુ ૧૫૮૦-૮૦ ની આસપાસ નવલકથામાં ગ્રામ્ય પરિવેશને આલેખવાનો નવો ચીલો શરૂ થયો. ગ્રામ્યજીવન ને આલેખતી આ પ્રકારની નવલકથાઓ 'Pastoral Novel' તરીકે

ઓળખાઈ.^{૧૭} પેસ્ટોરલ પરંપરામાં લખાતી નવલકથામાં વાર્તાનો દોર કંઈક આ પ્રમાણે હોય છે: કથાનો નાયક હકીકતમાં શહેરીજન હોય છે. પરંતુ શહેરી જીવનના એક સરખા ઘટનાક્રમથી કંટાળી એ ગામડાંને જંખે છે. ઘણીવાર એના એ કંટાળાનું કારણ પ્રેમમાં મળેલી નિષ્ફળતા હોય છે. તેથી તે શહેરીજન ભરવાડના સ્વાંગમાં ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં ભટકે છે અને ગામડીયાઓ સાથે ભળી જાય છે. નાયક એમની રમતો, તહેવારો, ધાર્મિક ક્રિયાઓ વગેરેમાં ભાગ લે છે. આ ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં રઝળપાટ દરમ્યાન એના મિત્રાનું મૃત્યુ થાય છે એના મિત્રના મૃત્યુના શોકને લીધે કલ્યાંત કરતા કરતા એને એ દહ્નાવે છે. આ દરમ્યાન એનો ભેટો કોઈ અપ્સરા સાથે થાય છે જે એને આશ્વાસન આપી અદ્ભૂત પ્રદેશોમાંથી પસાર કરી અંતે એના ઘરે દોરી જાય છે.

આ પ્રકારની નવલકથા એક વાર્તા કરતા ગ્રામ્ય પ્રદેશનાં ચિત્રોની હારમાળા વધારે હતી. એમાં સુગ્રથિત પ્લોટ હોય કે ન પણ હોય છતાં, ગ્રામ્ય પરિવેશ પેસ્ટોરલ નવલકથાનું સામાન્ય લક્ષણ છે. જે એને જીવંત બનાવતું હતું. વૃક્ષો અને ખેતરો, વ્યથિત કે આનંદિત ગ્રામજનો, પ્રેમીઓ માટે સંગીતમય લાગણીઓ વ્યક્ત કરવાનું માધ્યમ બનતા હતા. પ્રકૃતિ પણ ઈન્દ્રિયજન્ય આનંદ પ્રદાન કરતી હતી અને વ્યક્તિની સુખ દુઃખની લાગણીઓનો પ્રતિસાદ આપતી હતી; વૃક્ષો આંસુ સારતા, ફૂલો સ્મિત લહેરાવતા અને ઋતુઓ આનંદિત થતી અથવા દુઃખમગ્ન બનતી. જીવનમાં હતાશ થયેલા લોકોને સુંદર ખીણ, સરોવર અને ઝરણાંના સાનિધ્યમાં પસાર કરવામાં આવતો સમય શ્રેષ્ઠ રાહત આપતો હતો. પેસ્ટોરલ પ્રેમી માટે પ્રકૃતિ એક વિશાળ બગિચા સમાન હતી. ફળ-ફૂલ, પ્રાણી, પક્ષી, નદી, ધોધ, બધાં જ એક ગ્રામીણ ઉત્સવની ઉજવણીમાં સહભાગી થતા હતા.

આમ, અંગ્રેજી નવલકથામાં વ્યક્તિ અને પ્રકૃતિનો પ્રથમ સંબંધ પેસ્ટોરલ નવલકથામાં સ્થાપિત થયો અને ત્યારથી ગ્રામ્ય પરિવેશે અંગ્રેજી નવલકથાના એક અગત્યના અંગ તરીકે આકાર લીધો.

સર ફીલીપ સીડની (Sir Philip Sydeny) ની ‘આર્કડીઆ’ (Archadia -1580) અને થોમસ લોજ (Thomas Lodge)ની ‘રોસેલીડ’ (Rosalynde-1590) માં પેસ્ટોરલ નવલકથાના લક્ષણો જોવા મળે છે.

૧૬ મી સદી દરમિયાન નવલકથાનો પૂરતો વિકાસ થયો નહિં એના મુખ્ય બે કારણો છે : (૧) એ સમયે નવલકથા એના પ્રાથમિક તબક્કામાં હતી. (૨) અને બીજી બાજુ, નાટકો એની લોકપ્રિયતાની પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યા હતા. અને અંગ્રેજી સાહિત્યમાં એવું વારંવાર જોવા મળે છે કે જ્યારે નાટકનો વિકાસ થાય છે ત્યારે નવલકથાનો ગ્રાફ નીચે આવે છે અને જ્યારે નવલકથાનો વિકાસ થાય છે ત્યારે નાટકનો ગ્રાફ નીચે આવે છે. આમ, છતાં ૧૭મી સદીમાં એક નવા પ્રકારના ગદ્ય લખાણનો બહોળો ફેલાવો થયો, જે Heroic Romances તરીકે ઓળખાય છે.^{૧૮}

૧૮મી સદીમાં નવલકથાના લખાણો અને વાચનમાં ભૂતકાળમાં ક્યારેય નોંધાયો ન હોય એવો વધારો જોવા મળે છે. એને માટે અનેક પરિબળો જવાબદાર છે. આ સમય દરમિયાન નાટકો અવાસ્તવિક અને અનૈતિક બન્યા. તેથી મનોરંજન મેળવવા માટે અન્ય પ્રકારના સાહિત્ય સ્વરૂપની જરૂરિયાત ઊભી થઈ અને એ જરૂરિયાત નવલકથાએ સંતોષી. નવલકથાના વિકાસમાં એ સમયે પ્રકાશિત થતા સામાયિકોએ પણ મહત્વની ભૂમિકા ભજવી. નવલકથાની ભાષા રોજંદી, સહજ અને સરળ હોવી જોઈએ, અને આ બાબતનો નિર્દેશ એડીશન-સ્ટીલ, (Addison - Steele) ના નિબંધોમાં જોવા મળ્યો. સમાચારપત્રો અને સામાયિકોએ તે સમયના લોકોને વાચન તરફ વાળ્યા અને એમને નિયમિત વાચનની લત લગાવી. એ સમયે ઉચ્ચ મધ્યમવર્ગની સ્ત્રીઓ પુરુષની ધંધા-રોજગાર જેવી બાહ્ય પ્રવૃત્તિઓમાં સહભાગી થતી ન હતી. તેથી તેઓને પોતાના ઘરમાં જ નવરાશનો પુષ્કળ સમય મળી રહેતો હતો. તેથી તેઓએ પોતાનો સમય વાચન દ્વારા વ્યતિત કરવા નવલકથા ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું અને તેથી જ આ સમય દરમિયાન કેટલાંક લેખકોએ સ્ત્રીઓના રસ-રૂચિને ધ્યાનમાં રાખી નવલકથાઓ લખી. નવલકથાને એની લોકપ્રિયતાના શિખરે પહોંચાડવામાં એ

સમયના મુખ્યત્વે ચાર નવલકથાકારો જવાબદાર છે અને એ છે રીચાર્ડસન (Richardson), ફીલ્ડિંગ (Fielding), સ્મોલેટ (Smollett) અને સ્ટર્ન (Stern). આ ચાર નવલકથાકારોને ‘the four wheels of the novel wain’તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ પહેલાં ઈંગ્લેન્ડના નવલકથાકારો ઉદ્દહારણરૂપ નવલકથા માટે અન્ય દેશો ઉપર નજર દોડાવતા હતા, પરંતુ આ ચાર નવલકથાકારોએ એવી નવલકથાની સાહિત્ય જગતને ભેટ આપી કે જે અન્ય માટે ઉદાહરણરૂપ સાબિત થઈ. એટલું જ નહીં હેન્રી ફિલ્ડિંગ (Henry Fielding) ને તો ‘The Father of English Novel’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. એમની નવલકથા જોસેફ એન્ડ્રૂઝમાં આપણને ગ્રામ્યપરિવેશના કેટલાંક લક્ષણો જોવા મળે છે.

જોસેફ એન્ડ્રૂઝ (Joseph Andrews - 1742)

જોસેફ એન્ડ્રૂઝ ની Picaresque Novel તરીકે વિશેષતા એ છે કે એના મોટા ભાગના પાત્રો, લેડીબુબીને બાદ કરતા, ગ્રામ્ય પરિવેશ ધરાવતા હોય છે. કથાનો નાયક જોસેફના પાત્રાલેખનમાં આપણને એના ગ્રામ્ય પરિવેશનો પરિચય થાય છે. તે એક ગામડીયો છોકરો છે. તેથી જ નવલકથાની શરૂઆતમાં જ એને ગ્રામ્યપ્રદેશમાં પક્ષીઓ અને કૂતરાંની સંભાળ રાખવાની કામગીરી સોંપવામાં આવે છે.^{૧૯} લેડીબુબી જોસેફની કામગીરીથી પ્રસન્ન થાય છે અને એને પોતાના અંગત નોકર તરીકે લંડન લઈ જાય છે. જ્યાં એનો શહેરી જીવનની રીતભાતને અનુરૂપ વેશપલટો કરવામાં આવે છે. લંડનમાં જોસેફ સંગીતનું રસપાન કરે છે અને સંગીત શિખવાનો પ્રયત્ન કરે છે, એ લંડનના થીયેટરોમાં નાટક જોવા જાય છે, આમ છતાં, શહેરી જીવનના દુષણો જેવા કે દારૂ, જુગાર એનો સ્પર્શ કરી શકતા નથી. એના બાહ્ય પરિવેશમાં પરિવર્તન આવે છે, પરંતુ એના આંતરિક વ્યક્તિત્વમાં કોઈ ફેરફાર લાવી શકતું નથી. આ સંદર્ભમાં Henry Fielding લખે છે:

".....However, if he was outwardly a pretty fellow, his morals remained entirely uncorrupted "^{૨૦}

અને તેથી જ લેડીબુબી જ્યારે એનું શારીરિક શોષણ કરવાનો અને આકર્ષવાનો પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે એમાં એ ફસાતો નથી. લંડનના શહેરી જીવનની સંસ્કૃતિ એને અકળાવે છે, અને એણે એની બહેન પામેલાને લખેલા પત્રમાં શહેરને છોડી ગ્રામ્યપ્રદેશમાં પાછા ફરવાની ઈચ્છા વ્યક્ત કરે છે. એ લખે છે:

"I shall return to my old master's county seatLondon is a bad place, and there is so little good fellowship , that next- door neighbours don't know one another "^{૨૧}

શહેરીજીવનની આ કૃત્રિમતા, માત્ર બાહ્ય ચળકાટ, સાચી લાગણી અને હુંફનો અભાવ એને નવલકથાના અંતે ગ્રામ્ય પ્રદેશમાં પાછા ફરવા માટે ફરજ પાડે છે .

આ ઉપરાંત નવલકથાના ઘણાં નાના મોટા પાત્રો ગ્રામ્ય પરિવેશમાંથી આવે છે. એમની રીતભાત, વિચારસરણી પહેરવેશ વગેરેના નિરૂપણ દ્વારા લેખક શહેર અને ગ્રામ્ય પરિવેશ વચ્ચે રહેલા વિરોધાભાસને વ્યક્ત કરવાનું કાર્ય કરે છે અને આ વિરોધાભાસ નવલકથા મહત્વના જે વિષયોનો સ્પર્શ કરે છે, એમાંનો એક વિષય છે.

નવલકથામાં નિરૂપવામાં આવેલી આધુનિક શહેરી સભ્યતામાં આપણને દંભ અને અનીતિ જોવા મળે છે. જ્યારે ગ્રામ્ય પરિવેશમાં આપણને એક પ્રકારની સાદગી અને નિર્દોષતાના દર્શન થાય છે. શહેરી વાતાવરણમાં હુંફ પ્રેમનો અભાવ છે. જ્યારે ગ્રામ્ય પરિવેશમાં અનેક ખામીઓ હોવા છતાં, એની પરંપરાગત જીવનશૈલીમાં શિષ્ટચાર રહેલો છે. ગ્રામવાસીઓ એકબીજા સાથે લાગણીશીલ સંબંધો ધરાવે છે. ‘જોસેફ એન્ડ્રૂઝ’ના શરૂઆતના અને અંતિમ પ્રકરણોમાં આ વિરોધાભાસને ઘણું પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું છે.

નવલકથાના પ્રારંભિક પ્રકરણોમાં શહેર એક ગ્રામીણ દ્રષ્ટિકોણથી અને ગામડું એક શહેરી દ્રષ્ટિકોણથી એકબીજા પ્રત્યે કેવા અભિગમો ધરાવે છે એનો આડકતરો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. લેડીબુબી એના ગ્રામીણ પડોશી સાથે વાતચીત સુધ્ધાં કરવાનું ટાળે છે. સરથોમસ પણ કોઈપણ

વ્યક્તિનું મૂલ્યાંકન એના પહેરવેશ અને સંપત્તિના આધારે કરે છે. જ્યારે ગામડાંના લોકો અસ્વચ્છ અને ગરીબ હોવાથી તેઓ ગામડીયા લોકો પ્રત્યે અણગમો અને તીરસ્કારની લાગણી ધરાવે છે. પાર્સન આદમ અપવાદરૂપે એક ઉમદા અને પ્રામાણિક વ્યક્તિત્વનો માલિક હોવા છતાં લેડીબુબી અને સરથોમસ એની સાથે એક નોકર જેવી વર્તણૂક કરે છે. મિસિઝ સ્લીપસોપ પાર્સન આદમ માટે માન ધરાવતી હોવા છતાં એ એવું માને છે કે તે વારંવાર લંડન જતી હોવાથી તેને પાર્સન આદમ કરતા દુનિયાદારીની વધુ જાણકારી છે અને આ બાબતની દરેકે નોંધ લેવી જોઈએ.

જોસેફ જ્યારે લંડન પહોંચે છે ત્યારે તે એના સાથી નોકરોના સંપર્કમાં આવે છે. એ લોકો એના મનમાં એની ગ્રામીણ જીવનશૈલી અને વિચારસરણી પ્રત્યે ઘૃણા ઉત્પન્ન કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. એની રીતભાત, પહેરવેશ, આદતોને શહેરી આધુનિકતાનો ઓપ આપવામાં આવે છે. પરંતુ જોસેફ એમના જીવન મૂલ્યો અને માપદંડોનો અસ્વીકાર કરે છે અને એમાં એના શહેર પ્રત્યેના અણગમાનું સૂચન રહેલું છે. લંડનમાં રહીને એ અકળામણ અનુભવે છે. તે તેની બહેનને લખેલા પત્રમાં એવું સૂચન કરે છે કે શહેર તો માણસને એકબીજાથી અળગા કરી દે છે અને લંડનને માટે કહે છે, ‘London is a bad place’.^{૨૨}

ફીલ્ડીંગ સમાજનું ‘high people’ અને ‘low people’ એમ બે વિભાગોમાં વર્ગીકરણ કરે છે, એમાં પણ શહેર અને ગામડાં વચ્ચેનો વિરોધાભાસ વ્યક્ત કરવામાં આવ્યો છે.^{૨૩} એમના મત મુજબ ‘હાઈપીપલ’ ફેશનવાળા લોકો છે, જ્યારે લો પીપલ ફેશન વગરના લોકો છે. હાઈપીપલ કોર્ટ, મોટી સભાઓ, નાટ્યગૃહો જેવાં સ્થળોએ જોવા મળે છે, જ્યારે લોપીપલ નાના બગીચા, ઝાડીવાળી જગ્યાઓ, મેળાંઓ વગેરે સ્થળોએ જોવા મળે છે. આ બંને વર્ગના લોકો ચર્ચની મુલાકાત લે છે પરંતુ એ સ્થળે પણ એ લોકો નોંધપાત્ર રીતે એકબીજાથી અલિપ્ત રહે છે. આ બંને વર્ગના લોકો અંગત રીતે એકબીજાથી પરિચિત હોવા છતાં જાહેરમાં એકબીજાને ઓળખવાનું ટાળે છે.

આમ, હેત્રી ફીલ્ડીગે નવલકથાના ઇતિહાસમાં પ્રથમવાર વ્યવસ્થિત ભૌગોલિક પરિસ્થિતિને ધ્યાનમાં રાખીને નવલકથા લખી અને એના પાત્રોને સ્થાનિક રંગે રંગ્યા. ઓશે આદમ અને જોસેફની લંડન અને સોમરસેટસાયર વચ્ચેની યાત્રાનું આભેહૂબ વર્ણન કર્યું. એ વાત સાચી કે એનું પ્રકૃતિ અને ઘટના સ્થળોનું વર્ણન પરંપરાગત છે. થોમસ હાર્ડી જેવા નવલકથાકારે પ્રકૃતિ અને એની સંસ્કૃતિને એમની નવલકથામાં જેટલું મહત્વ આપ્યું, અને એમના માનવજીવન સાથેના સંબંધને તાદ્દશ કર્યા એવું હેત્રી ફીલ્ડીગે ન કર્યું, છતાં એ વાત તો નિશ્ચિતપણે કહી શકાય કે ભવિષ્યમાં ગ્રામ્યપરિવેશ નવલકથાના વિષય તરીકે જે સ્થાન પ્રાપ્ત કરવાનો છે એનો નિર્દેશ તો ચોક્કસપણે ઓશે કર્યો જ છે.

૧૭૬૧માં રીચાર્ડસન મૃત્યુ પામે છે, ફીલ્ડીગ ૧૭૫૪માં, સ્મોલેટ ૧૭૭૧માં અને સ્ટર્ન ૧૭૬૮માં મૃત્યુ પામે છે. આ ચાર મહાન નવલકથાકારોનો કાર્યકાળ લગભગ ૪૦ વર્ષનો છે. આ સમયગાળા બાદ નવલકથાના વિકાસમાં ઓટ આવે છે. ત્યારબાદ ઘણી નવલકથાઓ લખાય તો છે, પરંતુ એ નવલકથાઓની ગુણવત્તા સરખામણીમાં ઘણી ઉતરતી ક્ષાની છે. નવલકથાના આ પતન માટે ઘણાં કારણો જવાબદાર છે. ફીલ્ડીગ, રીચાર્ડસન, સ્મોલેટ અને સ્ટર્ન એ નવલકથાના ક્ષેત્રે તે સમયે મોટાં વટવૃક્ષ સમાન હતાં, જેના પડછાયામાં અન્ય નવલકથાકારો એ લોકો જેટલી ઉંચાઈ આંખી શક્યા નહીં. આ ચાર મહાન નવલકથાકારોએ નવલકથા સાહિત્ય સ્વરૂપમાં રહેલી તમામ શક્યતાઓને સિધ્ધ કરી લીધી હતી, તેથી નવોદિત નવલકથાકારો માટે કશું નવું કે મૌલિક કાર્ય કરવાનું બાકી રહેતું ન હતું, સિવાય કે તેઓ તેમના પુરોગામી નવલકથાકારોને અનુસરે. એ લોકોમાં એ ખ્યાલનો અભાવ હતો કે નવલકથા સાહિત્ય સ્વરૂપ તરીકે કેટલું સબળ અને સક્ષમ છે. તેઓ માત્ર પૈસા કમાવવા માટે નવલકથા લખતા. પરિણામે નવલકથાની ગુણવત્તા કથળી. રીચાર્ડસન અને ફીલ્ડીગના સમયમાં નવલકથાનું જે સ્તર, માન અને મોભો હતા તે ત્યારબાદના નવલકથાકારો જાળવી શક્યા નહીં, અને નવલકથા માત્ર સસ્તુ મનોરંજન મેળવવાનું સાધન બની રહેવા પામી. વિવેચકોએ પણ નવલકથાની અવગણના કરી અને એમનું ધ્યાન કાવ્ય અને નાટક જેવા અન્ય

સાહિત્ય સ્વરૂપો ઉપર કેન્દ્રીત કર્યું. પરંતુ નવલકથાના આવા કપરાકાળ દરમિયાન પણ એક નવલકથા અપવાદરૂપે આગળ આવે છે અને એ છે ઓલીવર ગોલ્ડ સ્મિથ ની ‘ધ વિકાર ઓફ વેઈકફિલ્ડ’.

‘ધ વિકાર ઓફ વેઈકફિલ્ડ’ : (The Vicar of Wakefield - 1776)

ગોલ્ડ સ્મિથે આ એકમાત્ર નવલકથા લખી હતી અને છતાં આ કૃતિએ એને નવલકથાના ઇતિહાસમાં મહત્વનું સ્થાન અપાવ્યું. અન્ય મહાન સાહિત્ય કૃતિઓની જેમ આ નવલકથાનું પણ અનેક દ્રષ્ટિકોણથી રસપાન કરી શકાય છે. એમાંનો એક મહત્વનો દ્રષ્ટિકોણ છે, એમાં નિરૂપવામાં આવેલો ગ્રામ્યપરિવેશ. ગોલ્ડસ્મિથ પહેલાંની નવલકથાઓના કેન્દ્રમાં લંડન અને ત્યાંના લોકોનું શહેરી જીવન હતું, પરંતુ ગોલ્ડસ્મિથે પહેલીવાર નવલકથાને સંપૂર્ણ રીતે ગ્રામ્ય પરિવેશના રૂપરંગે રંગી, અને એ રીતે આ નવલકથા નોંધપાત્ર બને છે. આ નવલકથામાં ગોલ્ડસ્મિથ અંગ્રેજી ગ્રામ્ય જીવનનું એક રસપદ ચિત્ર રજૂ કરે છે.

અંગ્રેજી ગ્રામ્ય સમાજમાં પૈસાદાર વર્ગ ગરીબવર્ગ સાથે કેવા વાણી, વ્યવહાર અને વર્તન આચરે છે એનું વાસ્તવિક વર્ણન એણે આ નવલકથામાં કર્યું છે. એની સાથે સાથે લેખકે એના સમયના ગ્રામવાસીઓની જીવનશૈલી, રીતભાત, સામાજિક રિવાજો, એમના મનોરંજનના સાધનો વગેરેના નિરૂપણ દ્વારા નવલકથામાં જીવંત ગ્રામ્ય વાતાવરણ સર્જવાનો સફળ પ્રયત્ન કર્યો છે.

ગ્રામ્ય જીવન :

આ નવલકથાની અંદર ગ્રામ્ય જીવનનું એક ચોક્કસ માળખું રજૂ કરવામાં આવ્યું છે. ગ્રામ્યસમાજમાં પાદરી અને જમીનદાર એ બે ખુબ જ મહત્વના નિર્ણાયક પરિબળો છે. એક આદર્શ પાદરી ગ્રામ્ય સમાજની નૈતિક ઉન્નતિમાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવી શકે છે, જ્યારે એક દુરાચારી જમીનદાર એની આજુબાજુ રહેલા તમામ લોકોના જીવનમાં દુઃખના પહાડો ખડા કરી શકે છે, અને એના દુરાચારનો ભોગ બનનારા ગરીબ ગ્રામવાસીઓ એક પ્રકારની લાચારી અનુભવે છે. પાદરીમાં રહેલી સજ્જનતા અને માનવતાના ગુણોને લીધે ગ્રામવાસીઓ એને એટલો પ્રેમ કરે છે કે જ્યારે

પાદરીનું કુટુંબ વેઈકફિલ્ડ છોડી જનાર હોય છે, ત્યારે તેઓ મોટી સંખ્યામાં એને વળાવવા આવે છે^{૨૪} અને જ્યારે પાદરીને જેલના સળીયા પાછળ ધકેલી દેવામાં આવે છે ત્યારે તે ગામના ગરીબ ગ્રામવાસીઓ સત્તા સામે લડીને પણ એમના વહાલા પાદરીને મુક્ત કરાવવા તૈયાર થાય છે.^{૨૫} પાદરીના ખેતરમાં આવેલા ઘરમાં આગ લાગે છે અને એ ઘર બળીને ખાક થઈ જાય છે. ત્યારે એ ગામના સહૃદયી ગ્રામવાસીઓ એના કુટુંબને જરૂરી સામગ્રી પુરી પાડે છે એટલું જ નહીં, પરંતુ પાદરીના કુટુંબને રહેવા માટે એ ગામમાં જ એક ઘર પણ ફાળવી આપે છે.^{૨૬} ગામનો દુષ્ટ જમીનદાર એના રહેઠાણથી દસ માઈલની અંદર આવેલા તમામ ઘરો જેની એ મુલાકાત લે છે એને પોતાના પાપચારથી ભ્રષ્ટ કરે છે. ટૂંકમાં, ગામના દરેક ગરીબો દુઃખી, દરિદ્ર અને કંગાળ જીવન જીવે છે અને એ લોકો એ પોતાના સુખ દુઃખની પરિસ્થિતિમાં ધનિક વર્ગના દયાદાન પર આધારિત રહેવું પડે છે.

ગ્રામ્ય મનોરંજન :

ગામડાંના લોકો પોતાનો નવરાશનો સમય કેવા પ્રકારના મનોરંજનમાં વ્યતિત કરે છે એનું ગોલ્ડસ્થિમે સુંદર ચિત્ર રજૂ કર્યું છે. ગ્રામજનો શહેરી જીવનથી એટલા અલિપ્ત અને અપરિચિત છે કે એમના સંપર્કમાં આવતા શહેરીજનોની ચાલાકી અને ચતુરાઈને તેઓ ઓળખી શકતા નથી. હંમેશા કૃષીના સખત કામકાજમાં પસાર થતા રોજિંદા દિવસોમાં રવિવારે ચર્ચમાં હાજરી એ એમના માટે મુખ્ય વૈવિધ્ય પુરૂ પાડે છે. ગામની નજીકમાં ભરાતો મેળો એમના માટે માત્ર, આનંદપ્રમોદ મેળવવા માટેનું સ્થળ જ નથી, પરંતુ એ ગ્રામવાસીઓ માટે પોતાની જરૂરી ચીજવસ્તુઓના ખરીદ-વેચાણ માટેનું બજાર પણ પુરૂ પાડે છે. ગ્રામજનો મનોરંજન અને સમય પસાર કરવા જે પ્રવૃત્તિઓ કરે છે એ સીધી-સાદી અને સરળ છે. ગ્રામવાસીઓએ પ્રાચિન ગ્રામીણ રમતો, લોકગીતો અને નૃત્યોની પરંપરાને જાળવી રાખી છે. અનેક આફતો સાથેની અથડામણમાં પણ વિકારનું કુટુંબ હસતું, રમતું અને ગાતુ રહે છે. ગ્રામીણ ગીત, સંગીત એમને એક પ્રકારની માનસિક રાહતનો અનુભવ કરાવે છે.

સામાજિક રિત-રિવાજો :

આ નવલકથામાં તે સમયે ગ્રામ્યસમાજમાં પ્રવર્તમાન રિતી-રિવાજોનું પણ સુક્ષ્મ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. લગ્ન જેવાં સામાજિક પ્રસંગોમાં પણ કુટુંબની આર્થિક પરિસ્થિતિ મહત્વનો મુદ્દો બની રહે છે. વિલમોટ જેવા ધનના લોભી માણસ જ નહીં, પરંતુ લોકોને જીવનમાં ભૌતિકવાદથી વિમુખ થવાનો ઉપદેશ આપનાર ‘વિકાર’ પણ એના સંતાનોના લગ્નની બાબતમાં સામેના કુટુંબની આર્થિક સ્થિતિ ધ્યાનમાં રાખે છે. વિલમોટ જમીનદાર સાથે પોતાની દીકરી અરેબેલાના લગ્ન નક્કી કરતા પહેલાં પોતાની દીકરીની તમામ સંપત્તિ જમીનદારના નામે લખી આપતા દસ્તાવેજ પર પોતાની મંજૂરીની મહોર મારે છે.^{૨૭} તો બીજી બાજુ, જ્યારે જમીનદારના દુરાચારનો પર્દાફાશ થાય છે, ત્યારે વિલમોટ અરેબેલા અને જયોર્જના લગ્નને એ શરતે મંજૂર કરે છે કે હાલમાં ગરીબ વિકાર ને જ્યારે એની સંપત્તિ પરત મળે ત્યારે તેણે અરેબેલાને છ હજાર પાઉંડ આપવા.^{૨૮}

સમાજમાં સ્ત્રીઓનું સ્તર ખુબ નીચું છે. સ્ત્રીઓને ઉઠાવી જવી, એમનું શારીરિક શોષણ કરવું, બળાત્કાર જેવી ઘટનાઓ અવાર નવાર બનતી રહે છે. અબુધ ગ્રામજનો જ્યારે રોજીરોટી માટે શહેરમાં સ્થળાંતર કરે છે ત્યારે તેમણે આકરી કસોટીમાંથી પસાર થવું પડે છે. ગરીબો માટે કાયદો નિર્દયપણે કડક કઠોર છે, અને બીજીબાજુ, ધનિકવર્ગ માટે કૂણું વલણ દાખવે છે. પાદરીઓની આવક મજૂરો કરતા પણ ઓછી છે. થોર્નહીલ જેવા જમીનદાર ગ્રામ્યપ્રદેશમાં અત્યાચાર આચરે છે અને શહેરોમાં જઈ વિલાસી જીવન જીવે છે. દેહાંતદંડની સજા સામાન્ય છે. સામાજિક ઉત્થાન અને ઉન્નતિનો આધાર, સર વિલિયમ જેવા માનવતાવાદી વ્યક્તિઓ ઉપર જ રહેલો છે.

આર્થિક અસમાનતા :

આર્થિક અસમાનતાનો સુર સમગ્ર નવલકથામાં સાંભળવા મળે છે અને એના સંદર્ભમાં જ નવલકથામાં મોટા ભાગની ઘટનાઓ ઘટે છે. ડો. પ્રિમરોઝ વિકાર એની સંપત્તિનું અયોગ્ય અને અવિચારી રોકાણ કરે છે અને એનું કુટુંબ આર્થિક રીતે પાયમાલ થઈ જાય છે અને એ પાયમાલીના પરિણામો નવલકથાનો વિષય બને છે. ડો. પ્રિમરોઝની પાયમાલીના સમાચાર સાંભળી વીલમોટ

પોતાની દીકરીના વિકારના દિકરા જયોર્જ સાથેના લગ્ન રદ કરે છે, કારણ કે એને માટે ડો. પ્રિમરોઝના કુટુંબના સદ્ગુણો કરતા સંપત્તિ વધારે મહત્ત્વ ધરાવે છે. પ્રિમરોઝના પત્ની પણ માને છે કે તમે લગ્ન ત્યારે જ કરી શકો જ્યારે તમે આર્થિક રીતે સધર અને તમારી સામેની વ્યક્તિ જેટલા જ સક્ષમ હોવા જોઈએ. વિકાર એના કુટુંબના સભ્યોને સાદું અને સરળ જીવન જીવવાની સલાહ આપે છે, કારણ કે એમના કુટુંબને વધુ પડતો દેખાડો અને દંભ આર્થિક રીતે પોષાય એમ નથી અને તેથી જ તો એના ઘરની સ્ત્રીઓ પોતાના લાંબા પોષાકની કાપકૂપ કરી એમાંથી કુટુંબના નાના બાળકો માટેના વસ્ત્રો બનાવે છે. ધનિકો પોતાની આર્થિક સર્વોપરિતાનો દુરુપયોગ કરે છે. ગામના ધનિક જમીનદાર વિકારની યુવાન દિકરીઓ સાથે અછાજય છૂટછાટ લે છે જે અન્ય કોઈ સામાન્ય યુવાન લઈ શક્યો ન હોત. વિકારનું કુટુંબ એમની નબળી આર્થિક સ્થિતિ સુધારવાના અનેક પ્રયત્નો કરે છે ત્યારે વિકાર અનુભવે છે કે એમના પ્રયત્નો વ્યર્થ છે અને એ એમને બરબાદી તરફ દોરી જશે. વિકાર નીચે મુજબ ટીપ્પણી કરે છે:

" Such as are poor and will associate with none but the rich, are hated by those they avoid, and despised by those they follow. Unequal combinations are always disadvantageous to the weaker side, the rich having the pleasure and the poor the inconveniences that result from them."^{૨૯}

વિકાર પણ દુન્યવી વ્યવહારોથી અલિપ્ત હોવા છતાં સોફીયા જ્યારે બર્ચેલમાં રસ દાખવે છે અને એ વિકારનાં ઘરની અવાર નવાર મુલાકાત લેય છે ત્યારે તે અણગમો વ્યક્ત કરે છે, કારણ કે બર્ચેલ ગરીબ છે. આપણે જોઈએ છે કે વિકાર નૈતિકતાના માપદંડોના આધારે બર્ચેલ બાબતે કોઈ વાંધો ઉઠાવી શકે એમ નથી. પરંતુ એની નબળી આર્થિક સ્થિતિ સાથે એ સમાધાન કરી શકતા નથી. સમાજમાં પ્રવર્તમાન આર્થિક અસમાનતાને લીધે ગરીબોએ કેવા પ્રકારની-ક્યારેક દુઃખદ, તો ક્યારેક વિભ્રમ, તો ક્યારેક હાસ્યાસ્પદ પરિસ્થિતિમાં મૂકાવું પડે છે એનું આબેહૂબ વર્ણન ગોલ્ડસ્થિમે આ નવલકથામાં કર્યું છે.

આમ, આ નવલકથામાં ગોલ્ડસ્થિમે એક ગ્રામ્ય કૌટુંબિક જીવનનાં સામાજિક, આર્થિક, સાંસ્કૃતિક પાસાંઓ પર પ્રથમવાર પ્રકાશ પાડ્યો અને એ રીતે નવલકથાનો આકાર પામતા વિવિધ વિષયોમાં ગ્રામ્યપરિવેશનું એક વૈવિધ્યસભર વિષય તરીકેનું સ્થાન સુનિશ્ચિત કર્યું.

૧૮મી સદીના પહેલાં દસકામાં ગ્રામ્ય પરિવેશને વિષય બનાવીને લખતા નવલકથાકારોમાં પહેલું નામ મરિઆ એજવર્થ (Maria Edgeworth) નું આવે છે. વર્ષ ૧૮૦૦ માં એમણે લખેલી નવલકથા ‘કેસલ રેકરેન્ટ’ (Castle Rackrent) નવલકથાના ઇતિહાસમાં સિમાચિહ્નરૂપ છે. કારણ કે આ નવલકથાના સર્જન દ્વારા એમણે નવલકથા માટે એક નવા જ પ્રકારના સાહિત્યક્ષેત્રની શોધ કરી. એમના પહેલાંના નવલકથાકારો નવલકથામાં બનતી ઘટનાઓના સ્થળ બાબતે સત્માન ન હતા. એમની નવલકથામાં પાર્થિભૂ તરીકે આવતા ઘટના સ્થળો સુનિશ્ચિત અને સ્પષ્ટ ન હતા. મારિઆ એજવર્થ નવલકથામાં આવતા સ્થળ અને સ્થાનોને ચોકકસ નામ આપ્યા અને તેમનો ત્યાં વસવાટ કરતા લોકો સાથેનો સંબંધ પણ સ્થાપિત કર્યો. ટૂંકમાં અંગ્રેજી સાહિત્યમાં પ્રાદેશિક નવલકથા (Regional Novel) લખવાની શરૂઆત મરિઆ એજવર્થે કરી અને એનો પ્રદેશ હતો આયરલેન્ડ (Ireland).

કેસલ રેકરેન્ટ (Castle Rackrent - ૧૮૦૦)

આ કૃતિ અંગ્રેજી સાહિત્યની પ્રથમ પ્રાદેશિક નવલકથા છે. આ નવલકથામાં મારિઆ એજવર્થે રેકરેન્ટ કુટુંબની ચાર પેઢીઓના કૌટુંબિક ઇતિહાસ અને જીવનશૈલીનું નિરૂપણ કર્યું છે. સમગ્ર વાર્તા એમના જૂના વફાદાર નોકર થેડીના મુખે કહેવામાં આવી છે. થેડી એક સામાન્ય ગામડીયો છે, પરંતુ એની ગામઠી બોલીમાં અને વ્યક્તિત્વમાં આયરીશ માટીની મહેક અનુભવી શકાય છે. રેકરેન્ટ કુટુંબની કથાના શ્રવણની સાથે સાથે આપણને આયરીશ ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં પ્રચલિત જમીનદારી પ્રથા, કૃષક પધ્ધતિઓ અને સમાજ વ્યવસ્થાનો પણ આછો પાતળો ખ્યાલ મળી રહે છે.

જેમ કે એ સમયે આર્યલેન્ડમાં એવો એક વર્ગ હતો જે મધ્યસ્થી (Middlemen) તરીકે ઓળખાતો જે વિશાળ ખેતરો જમીનદારો પાસે ભાડાપટે રાખતો. આ મધ્યસ્થીઓ ફરી એ વિશાળ ખેતરના નાના ભાગો ગરીબ ખેડૂતોને અતિભારે ભાડા પટે આપતા. આ નાના ખેડૂતો Under Tenants તરીકે ઓળખાતા જેમની મૂળ જમીનદાર ભાગ્યે જ મુલાકાત લેતો, જ્યારે મધ્યસ્થીઓ મૂળ જમીનદારને એનું ભાડું ચુકવવામાં નિષ્ફળ જાય ત્યારે મૂળ જમીનદાર એ ભાડૂ વસુલ કરવા માટે પોતાના અંગત માણસોને પોતાના ખેતરે મોકલતો જેઓ નાના ખેડૂતોના ઢોર-ઢાંખર અને એમના દ્વારા મહામહેનતે ઉગાડવામાં આવેલ પાક જપ્ત કરી લેતા. ઘણીવાર પરિણામ એવું પણ આવતું કે આ ગરીબ નાના ખેડૂતોએ મધ્યસ્થી અને મૂળ જમીનદાર એમ બંનેને ભાડૂ ચુકવવું પડતું. મધ્યસ્થીઓનું વર્તન મૂળ જમીનદાર પ્રત્યે ખૂશામતિયું રહેતું, તો પેટાભાડૂતો એવા ગરીબ ખેડૂતો પ્રત્યે તેઓ બેરહમ વલણ અખત્યાર કરતા.

આયર્લેન્ડનાં જમીનદારો વૈભવી અને વિલાસી જીવન જીવતા હતા. જેમ કે સર પેટ્રિકનું નિવાસસ્થાન હંમેશા મહેમાનોની હાજરીથી હર્યુભર્યું રહેતું. તેઓ હંમેશા પોતાના મિત્રો અને મહેમાનો સાથે ભવ્ય મનોરંજન માણવામાં વ્યસ્ત રહેતા, તેઓ એમની આગતા-સ્વાગતા માટે સમગ્ર પંથકમાં જાણીતા અને માનીતા હતા. લોકો પણ એમની પ્રસંશા કરતા થાકતા નહીં. દારૂની મહેફિલો અને મિજબાનીઓ એમનો રોજીંદો ક્રમ હતો. એમના મૃત્યુબાદની દફનવિધી માં પણ એક પ્રકારનો ભપકો હતો.

આ નવલકથામાં આપણને રેકરેન્ટ કુટુંબની ચાર પેઢીની કથા કહેવામાં આવી છે. એ કથાની સાથે સાથે આપણને તે સમયના આયર્લેન્ડના લોકોનો ખોરાક જેવો કે ઈંડા, મધ, માખણ, અનાજનો લોટ, માંસ, માછલી કે એમના મુખ્ય વ્યવસાયો જેવા કે ખેતી, પશુપાલન, વણાટકામ વગેરેનો પણ પરિચય મળી રહે છે. તો કોઈ જગ્યાએ એમની અંધશ્રદ્ધા લોકવાયકાનો ઉલ્લેખ પણ થયેલો જોવા મળે છે.

આયર્લેન્ડના ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં એવી લોકવાયકા હતી કે, Banshee એટલે કે એક પ્રકારનું ભૂત જે એક બિહામણી ડોશીના રૂપમાં પ્રગટ થતું. એ જે ઘરમાં નજીકના દિવસોમાં મૃત્યુ થવાનું હોય તેની બારી નીચે વિલાપ કરતું.

થેડી એક અભણ ગમાર નોકર છે, જેનો જન્મ અને ઉછેર રેકરેન્ટ કુટુંબમાં થયો હતો. તેથી તે એક કુટુંબ માટે વફાદારી અને પક્ષપાત ધરાવે એ સ્વભાવિક છે, પરંતુ રેકરેન્ટ કુટુંબનાં સરપેટ્રિક, સર મુર્ટાઈ, સર કીટ અને સર કોન્ડીની જીવન વિષયક માહિતીઓ જેટલી થેડી માટે રસપ્રદ છે એટલી ભાવકપક્ષે રસપ્રદ સાબિત થતી નથી. થેડી આયર્લેન્ડના ગ્રામ્યવિસ્તારના જે જમીનદાર વર્ગ અને એમની જીવનશૈલીની વાતો કરે છે, એનાથી જે ભાવકો પરિચિત હોય તે જ માત્ર થેડીની વાતોનું તથ્ય તપાસી શકે, નહિ તો એ બાબતો અન્ય સામાન્ય ભાવકોને અવિશ્વસનીય લાગે છે. તળપદી બોલીનો પ્રયોગ કૃતિને વાસ્તવિક બનાવે છે. પરંતુ એનો વધુ પડતો ઉપયોગ કૃતિમાં કિલ્લેટાઓ ઉત્પન્ન કરે છે. અને થેડીનાં ઘણાં વાક્ય પ્રયોગોનો અન્ય ભાષામાં અનુવાદ કરવો લગભગ અશક્ય છે. આમ, ‘કેસલ રેકરેન્ટ’ એ અંગ્રેજી નવલકથાની પ્રથમ પ્રાદેશિક નવલકથા છે, એ બાબતને બાદ કરતા અન્ય દૃષ્ટિકોણથી એ કૃતિ વિવેચકો અને ખાસ કરીને ભાવકપક્ષે ખાસ નોંધપાત્ર બની રહેતી નથી.

મારિઆ એજર્થના જ સમકાલીન અન્ય મહાન મહિલા નવલકથાકાર જેન ઓસ્ટેન (Jane Austen) છે. એમણે એમની છ કૃતિઓ દ્વારા નવલકથા ક્ષેત્રે મહત્વનું પ્રદાન કર્યું. જેન ઓસ્ટેનનો જન્મ અને ઉછેર દક્ષિણ ઈંગ્લેન્ડના એક ગામમાં થયો હતો. તેઓ લંડન અને બાથ શહેરની ક્વચિત જ મુલાકાત લેતા. તેમનું કુટુંબ એક મધ્યમ વર્ગીય હતું, અને તેઓ એક સામાન્ય ગ્રામ્ય વિસ્તારની કન્યાનું જીવન જીવ્યા હતા. એમણે એમની નવલકથાઓ પોતાના અંગત અનુભવોને આધારે લખી. એમની નવલકથામાં બનતી ઘટનાઓનું સ્થળ દક્ષિણ ઈંગ્લેન્ડના ગામડાંઓ છે. એમને શહેરી જીવનનો કોઈ અનુભવ ન હતો. તેથી તેઓ પોતાની નવલકથાઓમાં માત્ર ગ્રામ્યપરિવેશને જ

આલેખે છે. તેઓ તેમની દરેક નવલકથાઓમાં મધ્યમવર્ગીય કુટુંબની જીવનશૈલીનું જ નિરૂપણ કરે છે. સમાજના નિચલા વર્ગના પાત્રો કે ઉચ્ચ સત્ત્વ સમાજના પાત્રો એમના જીવનના અનુભવોથી બહાર હતાં. તેથી તેમને એમની નવલકથા જગતમાં સ્થાન મળતું નથી. આમ, જેન ઓસ્ટેન માત્ર મર્યાદિત ગ્રામ્ય જીવન, કૌટુંબિક અને સામાજિક સંબંધોથી જ પરિચિત હતાં, જેનું નિરૂપણ એ પોતાની નવલકથામાં કરે છે અને એમની નવલકથાની વાર્તાઓ અને પાત્રોમાં વૈવિધ્ય જોવા મળતું નથી. પોતાની યુવાન કન્યાઓ માટે એમની માતા દ્વારા યોગ્ય યુવાનની શોધ એ એમની નવલકથાઓનો મુખ્ય વિષય છે. એમની નવલકથામાં આત્મને આંબતી મહત્વકાંક્ષાઓ કે આવેશ કે આવેગનો અભાવ જોવા મળે છે. એમની નવલકથાના પાત્રો ગ્રામ્ય વિસ્તારના મધ્યમવર્ગીય કુટુંબની લગ્નોત્સુક કન્યાઓ અને યુવાનો છે. કોઈ ફૂર, ખતરનાક ખલનાયક એમના જીવનમાં પ્રવેશ કરતો નથી. વધુમાં એમની નવલકથામાં મોટી સંખ્યામાં પાત્રોનો મેળાવળો જોવા મળતો નથી. કોઈ એક ગામડું અને એમાં રહેતા બે કે ત્રણ કુટુંબો, એમની પરંપરાગત પ્રાદેશિક જીવનશૈલી, ઉજાણી, ભોજન, નૃત્ય, ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં ચાલવા જવું, પાડોશી અને સગા સંબંધીઓની મુલાકાતો, એમના આંતરિક સંબંધો, વગેરે ગ્રામ્ય જીવનની દૈનિક બાબતો, એમની નવલકથાની સાધન સામગ્રી છે. આ સંદર્ભમાં જેન ઓસ્ટેન પોતાની ભત્રીજીને લખેલા એક પત્રમાં જણાવે છે, “Three or four families in a country village is the very thing to work upon.”³⁰ જેન ઓસ્ટેન પોતાના વતનના ગામની બહાર ભાગ્યે જ ગયા હતા. અને તે સમયની હચમચાવી નાખનાર એવી દરેક ઘટનાઓથી અલિપ્ત હતાં. ફ્રાંસની ક્રાંતિ કે ઔદ્યોગિક ક્રાંતિનું એમને મન જાણે કે કોઈ અસ્તિત્વ જ ન હતું. તેથી તેમની નવલકથામાં આ બાબતોનો કોઈ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો નથી. તેઓ કોઈ સમાજસુધારક ન હતાં. તત્કાલિન સામાજિક પ્રશ્નો અને એમની વચ્ચે કોઈ સીધો સંબંધ ન હતો. એમણે માત્ર ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં વસવાટ કરતા મધ્યમવર્ગીય જીવનશૈલીનું અવલોકન કરવામાં સંતોષ માન્યો અને એ અવલોકન ને પોતાની નવલકથાઓમાં રજૂ કર્યું.

પ્રાઈડ એન્ડ પ્રેજુડિસ (Pride and Prejudice -1813)

જેન ઓસ્ટેનની નવલકથાઓ 'Novels of Manners' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે અને 'Pride and Prejudice' પણ ઉપરોક્ત પ્લોટના પાશ્વભૂમિમાં અંગ્રેજી ગ્રામ્ય સમાજની રીતભાત રજૂ કરતી આ પ્રકારની જ નવલકથા છે. આ નવલકથામાં ઈંગ્લેન્ડના ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં વસવાટ કરતા એક કુટુંબનું ચિત્ર રજૂ કરવામાં આવ્યું છે. આ કુટુંબ છે, મિ.બેનેટ, મિસિઝ બેનેટ અને એમની પાંચ દિકરીઓ. આ કુટુંબ લોંગબોર્ન નામના ગામમાં શાંત અને આરામદાયક જીવન જીવે છે. એમના જીવનમાં જેને મહાન કહી શકાય એવી કોઈ ઘટના બનતી નથી. લગ્ન વિષયક બાબતો એમના રસરૂચીનો મુખ્ય વિષય છે. નવલકથાના તમામ મહત્વના પાત્રો, મી. બેનેટ, ડાર્સી, બિંગ્લે, ગ્રામ્ય પાશ્ચાટ્ય ધરાવે છે. અને એકધારું રોજિંદું ગ્રામ્ય જીવન જીવે છે. આ નવલકથામાં રજૂ કરવામાં આવતા તમામ કુટુંબો આર્થિક રીતે સધર છે અને એ લોકોને બોલડાન્સ, ભોજન સમારંભ, ઘરગથ્થું રમતો ગીત-સંગીતમાં સમય વ્યતિત કરવાનું પોષાય છે. એમનો પોષાક, રીતભાત, ઔપચારિકતા, શિષ્ટાચાર વગેરે બાબતો પ્રત્યે આપણું ખાસ ધ્યાન દોરાય છે. ૧૮ મી સદીની ગ્રામ્ય સભ્યતા, રીત-રિવાજો, વાણી વ્યવહારનું વાસ્તવિક ચિત્ર આ નવલકથામાં રજૂ કરવામાં આવ્યું છે. એ સમય દરમિયાન પોતે જે સમાજમાં જન્મ્યા હોય એ સિવાયના સમાજમાં સ્ત્રીઓના પ્રવેશવા પર પ્રતિબંધ હતો. જેન ઓસ્ટેને એ સમયની લોકોમાં પ્રવર્તમાન મૂર્ખતા, છેતરામણી, બેજવાબદારી વગેરેનું અવલોકન કર્યું અને એની પોતાની નવલકથામાં રજૂઆત કરી.

આજુબાજુનાં સગાં-સંબંધીની મુલાકાતો, આમંત્રણ, લગ્નો નવા આગંતૂક વિષે જાણવાની ઉત્સુકતા અને પૂછપરછ, બોલડાન્સ માટેનું આકર્ષણ, પ્રણય કિસ્સાઓ, અફવાઓ વગેરેમાં આપણને ૧૮મી સદીના ગ્રામ્ય સમાજ અને જીવનની ઝાંખી મળે છે અને આ બાબતોના આધારે 'Pride and Prejudice' નો પ્લોટ તૈયાર થયો છે. એકધારા ચાલતા ગ્રામ્ય જીવનમાં કોઈ ખલેલ પડતી નથી. ૧૮મી સદીની ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં વસવાટ કરતી મોટાભાગની માતાઓના જીવનની મુખ્ય જવાબદારી

અને ચિંતા પોતાની દીકરીઓ માટે સત્ય કુટુંબનો ધનિક વર શોધવાની હતી. 'Pride and Prejudice' માં પણ નેધરફિલ્ડ અને લોગબોર્ન એમ આડોશપાડોશના ગામોમાં રહેતા કુટુંબો પોતાના ઘરની દીકરીઓના લગ્ન ધનિક યુવક સાથે થાય એ માટે એકબીજા સાથે હરીફાઈ કરે છે અને એ માટે તેઓ અનેક પ્રકારની યુક્તિ-પ્રયુક્તિઓ કરે છે. ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં ટહેલવા જવું, બોલડાંસનું આયોજન, ભોજન માટે આમંત્રણ વગેરે પોતાની દીકરી માટે યુવકને ફસાવવાનું છટકું જ હોય છે.

કોઈ ધનિક યજમાન દ્વારા ચોકકસ સમયના આંતરે ગોઠવવામાં આવતા બોલડાંસ એ ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં મુખ્ય આકર્ષણનું કેન્દ્ર છે. બોલડાંસનું આયોજન યુવક-યુવતિઓને એકબીજાના સંપર્કમાં આવવાની તક પુરી પાડે છે. પરંતુ એનો અર્થ એવો નથી કે હંમેશા કોઈ સુંદર યુવતી કોઈ ધનિક યુવકને ફસાવવામાં સફળ થાય જ. કારણ કે આ પ્રકારના સંબંધોમાં સામાજિક મોભો મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. સામાજિક લઘુતા લગ્ન વિષયક વિશ્વમાં લાંછનરૂપ ગણાય છે. સમાજનો સત્ય ધનિક વર્ગ જ મધ્યમવર્ગીય ગ્રામ્ય કુટુંબ પ્રત્યે અંતર જાળવે છે અને એને ધુત્કારે છે.

આમ, જેન ઓસ્ટેનની 'Pride and prejudice' માં ૧૮મી સદીના ગ્રામ્ય જીવનનું વાસ્તવિક અને જીવંત ચિત્ર આપણને નિહાળવા મળે છે. તત્કાલિન સમાજમાં સામાન્ય રીતે જોવા મળતા દરેક પ્રકારના પાત્રો એમની નવલકથામાં સ્થાન પામે છે. પાદરી, પોતાની દીકરી માટે યોગ્ય મૂરતિયો શોધતી મૂર્ખ મા, ડાર્સી જેવો ઘમંડી અને અભિમાની યુવક, લીડીયા જેવી અજ્ઞાની અને બાલીશ યુવતી, વિકહામ જેવો ફાંકડો પરંતુ લુચ્ચો યુવક, કાવતરાખોર મીસ બિંગ્લે, એલીઝાબેથ જેવી સુંદર પરંતુ પૂર્વગ્રહપ્રેરિત યુવતિ વગેરે આ તમામ પાત્રો લગ્ન વિષયક બાબતો દ્વારા સંચાલિત વિશ્વના કેન્દ્ર સ્થાને છે. એમના આ પ્રાદેશીક જગતમાં લીડીયાનું વિકહામ સાથે નાસી જવું એ સૌથી વધુ સનસનાટી ફેલાવનાર ઘટના છે. જેન ઓસ્ટેનની નવલકથાના બધાં જ પાત્રો પ્રાદેશીક છે. એમની રહેણીકરણી, પોષાક, રીતભાત, રિવાજો વિશિષ્ટ પ્રકારના છે, પરંતુ એમની સ્વભાવગત

લાક્ષણિકતાઓ અને મનોવૈજ્ઞાનિક વિશ્લેષણમાં વૈશ્વિકતા રહેલી છે. આ સંદર્ભે જેન ઓસ્ટેનની સરખામણી શેક્સપિયર સાથે કરતા મેકોલે (Macaulay) લખે છે:

"Shakespeare had had neither equal nor second. But among the writers who, in the point which we have noticed, have approached nearest to the manner of the great master, we have no hesitation in placing Jane Austen, a woman of whom England is justly proud."^{૩૧}

જેન ઓસ્ટેનની નવલકથામાં પાર્શ્વભૂ તરીકે ગામડું હોવા છતાં, એમાં ખેતરમાં કાળી મજૂરી કરતા ખેડૂતો કે પ્રકૃતિનો પ્રકોપ સહન કરતા ગ્રામવાસીઓના પ્રશ્નો જોવા મળતા નથી. તેઓ માત્ર દક્ષિણ ઇંગ્લેન્ડના ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં વસવાટ કરતા મધ્યમવર્ગીય કુટુંબની જીવનશૈલી અને વિચારસરણીની વિગતે રજૂઆત કરે છે અને એમાં જ એમની વિશિષ્ટતા રહેલી છે.

વિક્ટોરીયન યુગના શરૂઆતના ભાગમાં આપણા વિષય ગ્રામ્ય પરિવેશના સંદર્ભમાં જોઈએ તો મહત્વના નવલકથાકારો ચાર્લોટ બ્રોટ (Charlotte Bronte) અને એમિલી બ્રોટ (Emily Bronte) છે. આ બે બહેનોએ અંગ્રેજી નવલકથા ક્ષેત્રે મહત્વનું પ્રદાન કર્યું છે. એમની નવલકથામાં આપણને કલ્પના અને એક પ્રકારના આંતરિક આવેશ-આવેગના દર્શન થાય છે. એમણે જેન ઓસ્ટેનની જેમ કોઈ અંતરિયાળ ગ્રામ્ય વિસ્તારના લોકોના રિતિ-રિવાજોનું સૂક્ષ્મ વર્ણન પોતાની નવલકથામાં નથી કર્યું, છતાં એમની નવલકથામાં યોર્કશાયરના ગ્રામ્ય પરિવેશ અને પ્રકૃતિના સુંદર ચિત્રો રજૂ કરવામાં આવ્યા છે. એમના પ્રકૃતિના વર્ણનો કાવ્યાત્મક છે, જેમાં આપણને પ્રકૃતિ અને વ્યક્તિનો સંબંધ સ્થાપિત થતો જોવા મળે છે. અંગ્રેજી નવલકથામાં ગ્રામ્ય પરિવેશ અને પ્રકૃતિ સાથે અદમ્ય આકર્ષણ અને તાદાત્મ્ય અનુભવતા પાત્રોમાંનું એક પાત્ર જેન એયર છે. ચારલોટ બ્રોટની નવલકથા 'જેન એયર'માં કથાની નાયિકા અને પ્રકૃતિ વચ્ચે સીધો અને સ્પષ્ટ સંબંધ દર્શાવવામાં આવ્યો છે. ગ્રામ્ય પરિવેશ એની માનસિકતાનો એક ભાગ છે.

જેન એયર (Jane Eyre -1847)

ઉપરોક્ત નવલકથામાં જેનું જીવન કુલ છ સ્થળોએ વ્યતિત થતું દર્શાવવામાં આવ્યું છે :
 (૧) ગેઈટ-શેડ હોલ (૨) લોવુડ સ્કૂલ (૩) થોર્નફીલ્ડ હોલ (૪) ઘર-બાર વિના જેન (૫) મુર હાઉસ (૬) ફર્નડીન.

પ્રસ્તુત નવલકથાનાં તમામ ઘટના સ્થળો ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં આવેલા છે. જેન એના જીવનના પ્રત્યેક તબક્કે અને સ્થળે એકલતા અનુભવે છે, પરંતુ ગ્રામ્ય પરિવેશ અને એની પ્રકૃતિનું સાનિધ્ય એને એકલતા સહન કરવાની શક્તિ અને વિષમ પરિસ્થિતિમાં રાહત આપે છે. ગ્રામ્ય પરિવેશનાં પાર્શ્વભૂમાં પાંગરતી આ પ્રણયકથાની વિશિષ્ટતા એ છે કે જેન નવલકથાની શરૂઆતથી અંત સુધી એક અનાથ છોકરીની વેદના અને યાતના સહન કરે છે. એની આંતરિક બળતરામાં જેન માત્ર પ્રકૃતિ સાથેના તાદાત્મ્યમાં જ શાંતિ અને સલામતી અનુભવે છે. લોવુડ સ્કૂલ છોડ્યા પછી એ કોઈ મોટાં શહેરમાં સ્થાયી થઈ શકી હોત, પરંતુ એને થોર્નફીલ્ડ હોલનું પ્રાકૃતિક વાતાવરણ જ અનુકૂળ આવે છે. થોર્નફીલ્ડ હોલ છોડ્યા બાદ બાજુમાં જ ઔદ્યોગિક નગર મીલકોટના કોઈ કારખાનામાં કામ કરી શકી હોત, પરંતુ એમ ન કરતા અનાયાસે ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં રખડતા-રખડતા એ ‘મૂરહાઉસ’ પહોંચે છે. ઘર છોડીને પણ એ મોર્ટન નામના ગામમાં શિક્ષિકાની નોકરી શરૂ કરે છે. આમ, એના જીવનમાં ઘણીવાર એવી પરિસ્થિતિઓનું નિર્માણ થાય છે કે જ્યારે એના સમોવડી કોઈપણ છોકરીએ શહેરની વાટ પકડી હોત. પરંતુ, જેન ‘Daughter of Mother Nature’ છે, અને અંતે એના સાનિધ્યમાં જ ફર્નડીનના પ્રાકૃતિક પરિવેશમાં એના પ્રેમી સાથે જીવન વિતાવવાનું પસંદ કરે છે.

એમીલી બ્રોન્ટની નવલકથા વધુરીગ હાઈટ્સ ‘Wuthering Heights’ નું પઠન એટલે વર્તમાન દુનિયાના દરવાજાથી દૂર યોર્કશાયરના ગ્રામ્યપરિવેશમાં સમય વ્યતિત કરવો. એમને પોતાના આ ઉજ્જડ અને વેરાન ગ્રામ્ય પ્રદેશનું આર્કષણ એટલું અદ્ભુત હતું કે, તેઓ ઈ.સ.૧૮૩૬ માં ગવર્નેસની નોકરી માટે હોલફેક્ષ ગયા હતાં એ છોડી પાછા વતન પરત થયા હતા. એમની નવલકથાકાર તરીકેની પ્રતિષ્ઠા એમણે લખેલી એકમાત્ર નવલકથા ‘Wuthering Heights’ પર

આધારીત છે. એમની તીવ્ર કલ્પનાશક્તિ, સર્જનાત્મક ક્ષમતા અને તાજગીસભર મૌલિકતાના વિરલ સંમિશ્રણથી આ નવલકથા અદ્વિતીય બની છે. એમના જીવનકાળ દરમિયાન તો એમણે આ નવલકથા થકી પ્રશંસા પ્રાપ્ત કરી જ હતી, પરંતુ એમના જીવનકાળ બાદ પણ આ નવલકથાના અર્થઘટન, શૈલી અને માળખાના પૃથ્થકરણના રૂપે અનેક પુસ્તકો અને લેખો લખાયા છે. છતાં હજુ એમની આ કૃતિ એક કોયડારૂપ રહી છે, અને તેનું આખરી અને સંપૂર્ણ અર્થઘટન બાકી છે. આ કોયડાનો એક ભાગ છે કથા અને લેખિકાના જીવન વચ્ચેનો રહસ્યમય સંબંધ. લેખિકાનું સામાન્ય શિક્ષણ અને પાદરી પિતાના ઘરમાં સમાજથી અલિપ્ત અંતરિયાળ ગ્રામ્ય પ્રદેશમાં પસાર થયેલું એમનું એકાકી જીવન જોતાં તેઓ આવી અદ્ભુત રોમાંચક કથા કેવી રીતે લખી શક્યા એ એક રહસ્ય છે. પ્રેમથી સંપૂર્ણ અજાણ, આજીવન કુંવારી લેખિકા અસામાન્ય ભાવાવેશોનું આવું તાદ્દશ અને વાસ્તવિક ચિત્ર કઈ રીતે આલેખી શકી તે સમજાતું નથી. આ અને આવા અનેક પ્રશ્નોએ વિવેચકો અને જીવનકથા લેખકોને તેમના જીવન અંગે પ્રાપ્ત સઘળી માહિતી મેળવવા અને પૃથ્થકરણ કરવા પ્રેર્યા છે. આને કારણે તેમની જીવનકથાઓનો ઢગલો થયો છે અને વાંચકોનું ધ્યાન જેટલું એમની કૃતિ પરત્વે દોરાયું એટલું જ એમના અંગત જીવન પરત્વે પણ દોરાયું છે.

વુધરીંગ હાઈટ્સ (Wuthering Heights - 1847)

પ્રસ્તુત નવલકથાની તમામ ઘટનાઓ ઈંગ્લેન્ડનો એક અતિ સુંદર, પરંતુ એકાંત ખૂણામાં આકાર પામે છે અને એ ખૂણો યોર્કશાયર મુર્સ છે, જેની એક બાજુ બરફાચ્છાદિત ટેકરીઓ આવેલી છે, તો અન્ય બાજુએ લીલોછમ ખીણ પ્રદેશ. આ ગ્રામ્ય પ્રદેશની પ્રાકૃતિક સુંદરતા અવર્ણનીય છે જેના પ્રત્યે કેથેરીન અદમ્ય આકર્ષણ અનુભવે છે. ઉનાળામાં સમગ્ર ખીણપ્રદેશ ઉપર લીલા ખેતરો છવાઈ જાય છે. જ્યારે આકાશ ચોખ્ખું હોય છે ત્યારે આ ગ્રામ્ય પ્રદેશ સૂરજના સોનેરી તડકામાં સ્નાન કરે છે. પરંતુ જ્યારે આકાશ વાદળછાયું હોય છે ત્યારે તે પ્રદેશ ઘેરો અને ગમગીન દેખાવ ધારણ કરે છે. આમ મુર્સ માનવજીવનના બે મહત્વના પાસાં સુખ અને દુઃખ ને પ્રતિકાત્મક રીતે પ્રદર્શિત કરે છે. એમિલિ બ્રોન્ટે

પોતાના વતનના આ ગ્રામ્ય પરિવેશના વૈવિધ્યસભર રૂપરંગ અને આકારને આત્મસાત્ કર્યા હતા અને એને પોતાની નવલકથા ‘વુધરીંગ હાઈટ્સ’માં પ્રસ્તુત કર્યા.

નવલકથામાં ઘણી ઘટનાઓ શિયાળાના ઠંડા અને તોફાની વાતાવરણમાં ઘટે છે. પરંતુ ત્યારબાદ તરત જ વસંત, ગ્રીષ્મ અને પાનખરનું તેમની તમામ સુંદરતા સાથે આગમન થાય છે. એમિલિ બ્રોન્ટના વાતાવરણ અને ઋતુઓમાં આવતા બદલાવના નિરૂપણમાં આપણને એમની સુક્ષ્મ અવલોકન શક્તિ અને વર્ણનશક્તિના દર્શન થાય છે. નવલકથામાં આવતા પાત્રો અને એમની પ્રવૃત્તિઓનું પ્રકૃતિના વર્ણનો સાથે કલાત્મક સંયોજન કરવામાં આવ્યું છે:

“ I (Nelly) put on my bonnet and sallied out... she (Cathy) bounded before me, and returned to my side and was off again like a young grey hound. I found plenty of entertainment in listening to the larks singing far and near , and enjoying the sweet warm sunshine and watching her, my pet and my delight, with her golden ringlets flying loose behind and her bright cheek as soft and pure in its bloom as wild rose, and her eyes radiant with clouldless pleasure.”^{૩૨}

પ્રકૃતિની અનુભૂતિના નિરૂપણરૂપે ઉપરોક્ત ગદ્યાંશ ખરેખર કાવ્યાત્મક છે. નેલીની નજરમાં પ્રકૃતિ અને કેથી બંને એકસમાન અને આકર્ષક છે. હકીકતમાં કેથી પ્રકૃતિની સુંદરતાનો જ એક ભાગ છે તેથી એના વર્ણનમાં એની આસપાસની પ્રકૃતિની સુંદરતાનો સહજ રીતે સમાવેશ થઈ જાય છે.

દરેક ઋતુઓ અને પ્રકૃતિનાં વિવિધ સ્વરૂપો એમિલી બ્રોન્ટને સમાન સ્તરે આનંદીત અને આકર્ષિત કરતા. એમણે જે સુંદરતા અને રોમાંચ ઉનાળાની હુંફાળી પવનની લહેરકીઓ થકી અનુભવ્યાં, એજ અનુભૂતિ શિયાળામાં વીઝાતા તોફાની પવનોમાં અનુભવી. એમને જે આનંદ સોનેરી સૂર્યકિરણોથી પ્રકાશિત આકાશ આપતું, એ જ આનંદ એમને ઘેરાં વાદળોથી આચ્છાદિત આકાશ આપતું. આમ છતાં એમની નવલકથામાં શિયાળો અને એનું પ્રતિકૂળ વાતાવરણ મોટેભાગે જોવા મળે છે. નવલકથાનો મોટાભાગનો સમય વસંત અને ગ્રિષ્મ કરતા તોફાન અને હિમવર્ષા વધુ

રોકે છે. નવલકથાની શરૂઆત જ શિયાળાનાં તોફાની વાતાવરણથી થાય છે, જ્યારે મી. લોકવુડ વધુરિંગ હાઈટ્સની મુલાકાત લે છે. મુર્સનું ઠંડું વાતાવરણ ત્યાં વસતા પાત્રોની તંદુરસ્તી પર પ્રતિકૂળ અસર પાડે છે. મિ.લોકવુડને તીવ્ર ઠંડીને લીધે તીવ્ર શરદી થાય છે અને એમણે સમગ્ર શિયાળા દરમિયાન પથારીવશ થવું પડે છે. અને આ જ શરદી લિંટનના મૃત્યુનું કારણ બને છે. ઋતુઓમાં આવતા પરિવર્તનની પ્રક્રિયામાં વસંત અને ગ્રિષ્મનો ઉલ્લેખ થાય છે ખરો, પરંતુ શિયાળો જાણે વસંત અને ગ્રિષ્મની ઈર્ષ્યા કરતો હોય તેમ તરત જ પોતાનું શાસન સ્થાપવા તત્પર રહે છે.

આ નવલકથામાં પ્રકૃતિના નિરૂપણનું અન્ય એક મહત્વનું પાસું પ્રકૃતિ અને વ્યક્તિ વચ્ચેની તદ્દાત્મ્યતા છે. હિથકલીફ શારીરિક અને માનસિક એમ બંને રીતે. 'Heath' (વેરાનભૂમિ) અને 'Cliff' (ખડક)નું સંમિશ્રણ છે. અને આ બે તત્વો નવલકથાના પાર્શ્વભૂના આગળ પડતા લક્ષણો છે. લીન્ટનનો નરમ અને સરળ સ્વભાવ ગ્રશક્લોસ્ટ્રેજની આનંદિત આબોહવાને અનરૂપ છે. જ્યારે હિથકલીફ અને કેથેરીનની હિંસક વૃત્તિ વુધરિંગ હાઈટ્સની આસપાસ ફૂંકાતા વાવાઝોડાને વ્યક્ત કરે છે. નવલકથામાં ઘણા પ્રસંગો એવા છે જે પાત્રોની આંતરિક મનઃસ્થિતિ અને બાહ્ય પ્રકૃતિને એક સમાન રીતે રજૂ કરે છે.

જેમકે જ્યારે હિથકલીફને જાણ થાય છે કે કેથેરીન લિંટન સાથે લગ્ન કરવા માંગે છે ત્યારે તે વુધરિંગ હાઈટ્સ છોડી જાય છે. આ બાબતની જાણ કેથેરીનને થતા તે વ્યથિત થાય છે. અને તે જ સમયે બહાર ફૂંકાતું તોફાન તેની અંદર ઉભા થયેલા બેકાબૂ બનેલી લાગણીઓના તોફાનને પ્રતિકાત્મક રીતે વ્યક્ત કરે છે.^{૩૩} આ જ પ્રકરણમાં કેથેરીન પોતાના પ્રેમની લાગણીઓને પ્રકૃતિના ક્ષણિક અને શાશ્વત સ્વરૂપ સાથે સરખાવતા નેલીને કહે છે:

"My love for Linton is like the foliage in the woods; time will change itas Winter changes the trees.My love for Heathcliff resembles the eternal rocks beneath ;Nelly, I am Heathcliff ! He's always , always in my mindSo don't talk of our seperatoin again ; It is impracticable ."^{૩૪}

આમ, એમિલિ બ્રોન્ટ યોર્કશાયરના બાહ્ય પ્રાકૃતિક પરિવેશને ખુબ જ કલાત્મક રીતે પાત્રોની આંતરિક મનઃસ્થિતિ સાથે સાંકળી લે છે. એમના આ પ્રકારના નિરૂપણમાં એક ઉત્કૃષ્ટ રસરૂચિ, લાગણીશીલતા અને વાસ્તવિકતાના દર્શન થાય છે. એમની સૂક્ષ્મ સંવેદનશીલતા, સશક્ત કલ્પના અને જોરદાર જુસ્સો એમને એમના ગ્રામ્યપરિવેશની સુંદરતા, ભવ્યતા અને રહસ્ય રજૂ કરવામાં મદદરૂપ થાય છે. એમના પ્રકૃતિના સક્ષમ વર્ણનો વાચકની જ્ઞાનેન્દ્રિયોને સક્રિય અને સતેજ કરી દે છે. નવલકથાના ઇતિહાસમાં આ વુધરિંગ હાઈટ્સ એ અજોડ કૃતિ ગણાય છે અને ,

"What makes this work almost unique in the annals of English fiction is its extraordinary fusion of realism and fantasy , imaginative extravagance and the everyday world."^{૩૫}

વુધરિંગ હાઈટ્સ અને ગ્રશકોસગ્રેજ

આપણે આગળ જોયું તે મુજબ નવલકથામાં પાત્રાલેખન એમની આસપાસના વાતાવરણના અનુસંધાનમાં કરવામાં આવ્યું છે. પાત્રોની નૈતિકતા અને મૂલ્યોનો એ લોકો જે વાતાવરણમાં રહે છે એની સાથે સીધો સંબંધ સ્થાપિત કરવામાં આવ્યો છે, તેથી ભાવક એમને અને એમની પરિસ્થિતિને વધુ સારી રીતે સમજી શકે છે. આ નવલકથા એના પાર્શ્વભૂને લીધે પણ અન્ય નવલકથાઓ કરતા અનોખી તરી આવે છે. મૂળભૂત રીતે આ કૃતિ બે કુટુંબો વચ્ચેના પ્રેમ અને ધિક્કારની કથા રજૂ કરે છે. નવલકથાના આ વિષય ઉપર એ કુટુંબો જે બે ઘરમાં રહે છે એની વચ્ચે રહેલા વિરોધાભાસ દ્વારા ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. નવલકથામાં મોટાભાગની ઘટનાઓ વુધરિંગ હાઈટ્સ અને ગ્રશકોસગ્રેજમાં સ્થાન લે છે. આ બંને ઘરો યોર્કશાયરના નિર્જન ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં આવેલા છે. એમિલિ બ્રોન્ટ પણ આ જ વિસ્તારમાં જન્મ્યા અને ઉછર્યા. તેથી એમનું પોતાના આ વિસ્તારનું વર્ણન ખુબ જીવંત લાગે છે. પોતાના વતનના ગ્રામ્ય પરિવેશના ઘનિષ્ટ પરિચયનો ઉપયોગ એમણે પોતાની નવલકથાના પાત્રોના મનોવલણો વ્યક્ત કરવામાં કર્યો. હિથકલીફ જેવા વુધરિંગ હાઈટ્સના રહેવાસીઓ સામાન્ય રીતે, ક્રોધી, વ્યથિત, ક્યારેક અનૈતિક અને વેરવૃત્તિ ધરાવનારા છે. એમના વ્યક્તિત્વનું આ વલણ

વેરાન ગ્રામ્ય વિસ્તારની એક ટેકરી પર આવેલા એમના વિશાળ પરંતુ ઉદાસીન અને ગમગીન મકાન 'વુધરિંગ હાઈટ્સ' દ્વારા વ્યક્ત થાય છે. જ્યારે 'ગ્રશક્રોસગ્રેજ' એ યોર્કશાયર મુર્સના ખીણપ્રદેશમાં આવેલું શાંત અને સભ્ય મકાન છે. એના એડગર લિંટન જેવા રહેવાસીઓ સામાન્ય રીતે સંસ્કારી, નૈતિક અને સૌમ્ય સ્વભાવ ધરાવે છે. આમ, જેટલો વિરોધાભાસ બે કુટુંબના સભ્યોના સ્વભાવમાં રહેલો છે, એટલો જ વિરોધાભાસ એ લોકો જે મકાનોમાં રહે છે એના બાહ્ય પરિવેશમાં પણ રહેલો છે. અને આ બાબત પણ નવલકથાને રસપ્રદ બનાવે છે. આ નવલકથાના અભ્યાસ દરમિયાન આપણે હિથકલીફ અને એ જે મકાનમાં રહે છે એની વચ્ચે અનેક સમાનતાઓ સાધી શકીએ છીએ. જેમકે આ મકાનનું વર્ણન નીચેના શબ્દોમાં કરવામાં આવ્યું છે :

"Grotesque with strongnarrowwindowsdeeply set in the wall and the corners defended with large , jutting stones "

આ જ પ્રકારનું કઈક વર્ણન હિથકલીફના દેખાવ વિષે જોવા મળે છે:

"brows lowering, the eyes deepset.....black eyes withdrawn so suspiciously under their brow "

આનાથી વિરૂધ્ધ ગ્રશક્રોસગ્રેજ અને એમાં રહેતું લિંટન કુટુંબ સભ્ય અને સંસ્કારી છે. આ મકાન હુંફ અને ઉજાસથી ભરેલું છે. તે સુંદર અને સુવિધાજનક છે. ભોંય પર કિરમજી રંગની જાજમ પાથરેલી છે. ઘરનું ફર્નિચર પણ આ જ રંગનું છે. અને સોનેરી કિનારાવાળું શ્વેત છત છે. ઘરનું વાતાવરણ શાંત છે અને એના રહેવાસીઓ દેખાવે સુંદર છે, અને શિષ્ટ જીવનશૈલી ધરાવે છે. આ ઘરના માલિક એડગર લિંટન એમના વિસ્તારના સન્માનનીય વ્યક્તિ છે. તે સ્વભાવે સૌમ્ય, ઉદાર અને દયાળુ છે.

કેથેરીન, જેણે પોતાના જીવનને થોડો સમય વુધરિંગ હાઈટ્સમાં ગાળ્યો છે, તો થોડો સમય ગ્રશક્રોસગ્રેજમાં ગાળ્યો છે. એ હિંસા, ઉશ્કેરાટ, આવેશ, આવેગ જેવી કેટલીક હિથકલીફના જેવી વૃત્તિઓ ધરાવે છે, તો બીજીબાજુ, સજજનતા, પ્રેમ, હુંફ, વ્હાલ વગેરે વૃત્તિઓ પણ એના

વ્યક્તિત્વનાં પાસાં છે. આમ, એના વ્યક્તિત્વમાં પણ એક વિરોધાભાસ રહેલો છે ને આ વિરોધાભાસ જ એમના જીવનમાં કૂંકાતા વેદના અને વિનાશના વંટોળ માટે જવાબદાર પરિબળ સાબિત થાય છે.

પ્રકૃતિ સાહિત્યકારો માટે કોઈને કોઈ પ્રકારે સંવેદનાનો સ્ત્રોત બની રહી છે. વર્ડઝવર્થને ઘાસના મેદાનો, વૃક્ષો, ફુલો, સરોવરમાં પ્રકૃતિની સુંદરતાના દર્શન થયા. એમણે પ્રકૃતિની આ સુંદરતાનું આધ્યાત્મિક અને નૈતિકતાના ધોરણે અર્થઘટન કર્યું. જ્યારે કોલરિજ માનતા હતા કે પ્રકૃતિ તો નિર્જીવ જ હોય છે. આપણે એમાં જીવનું આરોપણ કરતા હોઈએ છીએ. જો આપણે આનંદિત હોઈએ તો પ્રકૃતિ પણ આપણને આનંદિત લાગે છે. પ્રકૃતિ ભગ્ન હૃદયને આનંદ આપી શકતી નથી. એમણે અનુભવાતી તત્ત્વજ્ઞાન પર ભાર મુક્યો. શેલીએ એક વૈજ્ઞાનિકની માફક પ્રકૃતિનું પૃથ્થકરણ કર્યું. બાયરને પ્રકૃતિને માનવ સમાજથી ત્રસ્ત માનવી માટે એક આશરા તરીકે રજૂ કરી. આમ, મોટેભાગના સાહિત્યકારોએ પ્રકૃતિના કોઈ એક સ્વરૂપને જોયું, જાણ્યું અને માણ્યું. એમિલિ બ્રોન્ટ પણ આ જ પ્રમાણે પ્રકૃતિપ્રેમી રહ્યા અને એમનો પ્રકૃતિપ્રેમ પણ વર્ડઝવર્થ અને હાર્ડિની જેમ પ્રાદેશિકતાના રંગે રંગાયેલો છે. તેમને માત્ર યોર્કશાયરના ગ્રામ્યપરિવેશનો જ ગાઢ પરિચય હતો અને એની પ્રકૃતિનો એમણે પોતાની નવલકથામાં પાર્શ્વભૂ તરીકે ઉપયોગ કર્યો. પરંતુ પોતાની પ્રાદેશિકતાના મર્યાદિત પરિઘમાં રહીને પણ એમનો પ્રકૃતિ માટેનો પ્રેમ વ્યાપક અને સર્વગાહી હતો. અન્ય સાહિત્યકારોએ કોઈ એક દ્રષ્ટિકોણથી પ્રકૃતિને મૂલવી અને રજૂ કરી. એ લોકો માટે પ્રકૃતિ એક પરોપકારી અને પ્રેરણાદાયક પરિબળ બની રહે છે. પરંતુ એમિલિ બ્રોન્ટે પ્રકૃતિના વૈવિધ્ય સભર, સૌમ્ય કે રૌદ્ર તમામ સ્વરૂપોને સ્વીકાર્યા અને પોતાની કૃતિ ‘લુધરિંગ હાઈટ્સ’ માં દર્શાવ્યા.

જ્યોર્જ એલિયટ વિક્ટોરીયન યુગના અન્ય મહાન મહિલા નવલકથાકાર હતાં. તેઓ પણ એક પ્રાદેશિક નવલકથાકાર હતા અને એમનો પ્રદેશ હતો ‘ઈંગ્લીશ મિડલેન્ડ’ અને એમાં પણ ખાસ કરીને વોરવિકશાયર અને કોવેન્ટ્રી. આ પ્રદેશ એના ઉત્તુંગ શિખરો અને વિશાળ જંગલો માટે જાણીતો છે. જ્યોર્જ એલિઅટને આ પ્રદેશની પ્રકૃતિ અને સંસ્કૃતિ માટે વિશેષ લગાવ હતો અને એને

ખુબ પ્રેમ કર્યો. એમના જીવનના અંતિમ દિવસો સુધી એમની મીટ આ પ્રદેશ પર મંડરાયેલી રહી. એમની મોટાભાગની નવલકથાઓ વોર વિક્ષાયર અને એના ગ્રામ્ય પરિવેશની પાર્શ્વભૂમાં લખાયેલી છે. આ ગ્રામ્ય પ્રદેશની નદીઓ, ઘાસનાં મેદાનો, ખેતરો, ટેકરીઓ અને ડુંગરો, જંગલના ઝાડી-ઝાંખરાંથી બનેલી વાડો વગેરે એમની નવલકથામાં જીવંત સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. આ પ્રાકૃતિક સૌંદર્યમાં પણ ગામઠી દેવળો, દારૂનું પીકું જયાં સામાન્ય ગ્રામજનો ભેગા થાય છે અને હવેલીઓ એમની નવલકથામાં આપણું ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. આ સીમાચિહ્નરૂપ સ્થળો એમની નવલકથામાં એક ગ્રામ્ય વાતાવરણનું સર્જન કરવામાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. એમની નવલકથાના પાત્રો એક બાજુ પોતાનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ ધારણ કરતા હોવા છતાં બીજી બાજુ, સમગ્ર રીતે જોતાં એક ગ્રામ્ય પરિવેશના ચિત્રને ઉપસાવવા માટે પોતપોતાની ભાત અને રંગો પુરે છે. જયોર્જ એલિઅટને સમાજના કામદાર વર્ગની વચ્ચે જીવવાનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ હતો. તેથી એમની નવલકથાના પાત્રો અલગ-અલગ કામદાર અને કારીગરના વર્ગોમાંથી આવે છે. તેઓ મોટે ભાગે ખેતીકામ, મજૂરી, ડેરી ઉદ્યોગ, ફેરિયા, માળીકામ વગેરે વ્યવસાય સાથે સંકળાયેલા હોય છે. સમાજના આવા સામાન્ય અને નીચલા વર્ગના લોકોની લાગણી એનું એમણે મનોવૈજ્ઞાનિક અવલોકન કર્યું છે અને એને પોતાની કૃતિમાં વિષય બનાવ્યો, તો બીજી બાજુ, ગામઠી લોકોની શ્રદ્ધા, અંધશ્રદ્ધા, ધર્મ, સામાજિક રીત-રીવાજો, માન્યતાઓ, જીવનશૈલી વગેરેના અનોખા આલેખન દ્વારા એમણે ગ્રામ્ય સમાજ અને સત્ય સમાજ, ગામડું અને શહેર, ગૃહ ઉદ્યોગ અને ઔદ્યોગિકરણ વગેરે વચ્ચે રહેલા વૈષમ્યને સ્પષ્ટ કરવાનો સફળ પ્રયત્ન કર્યો છે. આ જ પ્રકારની કથાવસ્તુ અને પાત્રોને પ્રસ્તુત કરતી એમની એક કૃતિ છે 'સિલાસ માર્નર'.

સિલાસમાર્નર (Silas Marner -1861)

આ નવલકથાના મુખ્ય પાત્ર સિલાસના જીવનની વાર્તાના માધ્યમ થકી જયોર્જ એલિઅટ ભાવકને પોતાના ગ્રામ્ય પરિવેશ પ્રત્યેના પક્ષપાતની સ્પષ્ટ પ્રતિતી કરાવે છે. રેવલો એ ઈંગ્લેન્ડના

ગ્રામ્ય વિસ્તારનું પ્રતિનિધિરૂપ ગામડું છે. ૧૮ મી સદીમાં શરૂ થયેલી ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ એને સ્પર્શી શકી નથી :

“Raveloe was a village where many of the old echoes lingered, undrowned by new voices”^{૩૬}

અને એની પ્રકૃતિ ઔદ્યોગિકરણનાં સમયમાં પણ અવિનાશી રહી શકી હતી. આ નવલકથાના રસપાન દરમિયાન ભાવક એક એવા વિશ્વમાં પ્રવેશે છે, જ્યારે ઔદ્યોગિકરણે હજુ ઘણાં ગ્રામ્ય વિસ્તારોનું ઔદ્યોગિક નગરમાં રૂપાંતર કર્યું ન હતું. રેવલોના ગ્રામજનો પણ સીધા-સાદાં, ઘરેલું અને આતિથ્યશીલ દર્શાવવામાં આવ્યા છે. બધાં જ ગ્રામજનો પરસ્પર ઘનિષ્ઠ રીતે સંકળાયેલા છે. દરેક વ્યક્તિ અન્ય વ્યક્તિને ઓળખે છે અને આપત્તિના સમયે અન્યોન્યને મદદ કરે છે. સિલાસને જ્યારે જ્યારે ગ્રામજનોની મદદની જરૂર પડે છે ત્યારે તેને મદદ મળી રહે છે. સિલાસની શરૂઆતની એકલતા માટે એ પોતે જવાબદાર હતો :

“He invited no comer to step across his door-sill, and he never strolled into the village to drink a pint at the Rainbow.”^{૩૭}

સિલાસનું આવું વલણ ગ્રામજનોને અસામાન્ય લાગતું. તેઓ સિલાસનું વ્યક્તિત્વ સમજી ન શકતા અને તેને શંકાની નજરથી જોતા. કારણ કે, ‘રેઈનબો’ એ રેવલોના ગ્રામ્ય સમાજનું હૃદય સમાન હતું અને એનો અસ્વીકાર કરવો એટલે સમગ્ર સમાજનો અસ્વીકાર કરવા બરાબર હતું. જ્યોર્જ એલિઅટ આ નવલકથામાં રેવલોના ગ્રામજનોની માનસિકતા, તેમના મનોવલણો, તેઓના વ્યવસાય, રીત-રીવાજો વગેરેનું એટલું તાદ્દશ વર્ણન કરે છે કે, તેમાં આવતા પાત્રો આપણી નજર સમક્ષ જીવંત લાગે છે.

“When She wrote 'Silas Marner', she had only to shut her eyes and imagine herself a small girl again. This is why whole series of minute

touches are added to her picture till the whole of the gathering at Squire Cass's house, for instance; is living gathering before us".^{૩૮}

આ મેળાવડામાં એક મિસ પ્રિસિલા છે, જેનો સાંકડો રૂપેરી રેશમી ડ્રેસ, ગળામાં મોતીની માળા, એના મુલાયમ વાંકડીયા વાળ, પીળાશ પડતી નાજૂક ગરદન, ઠંડી અને ભેજને લીધે એનો રાતો ચહેરો એક ઉત્સાહી ગામ્ય કન્યાનું ચિત્ર રજૂ કરે છે. ગામના પાદરીએ ઘણાં બધાં સળવાળો વિશાળ ખેસ ધારણ કર્યો છે. શ્રીમતી કેકન થ્રોપે માથા પર મરઘાંના પીછાંની કલગી ધારણ કરી છે અને સ્કવાયર હાથમાં ચાંદીની છીકણીની ડબ્બી રાખી એના યુવાનીના દિવસોની વાતો કરે છે. આ નવલકથામાં આવા તો અનેક વર્ણનો આવે છે જે ૧૮મી સદીના ગ્રામ્ય સમાજ અને સમયનું આબેહૂબ ચિત્ર રજૂ કરે છે.

આ એ યુગની વાત છે જ્યારે ગૃહિણીઓ પોતાના ઘરમાં જ વણાટકામ કરતી. મોટાં ઘરોમાં બિયર ગાળવામાં આવતો, બ્રેડ શેકવામાં આવતા, મુરબ્બો, ચીઝ અને માખણ બનાવવામાં આવતા. માત્ર ગરીબ વર્ગના લોકો જ જેના ઘરમાં ભટ્ટી ન હતી, તેઓ ખાસ પ્રસંગોએ બેકરીની મુલાકાત લેતા. આમ, આપણી સમક્ષ સમગ્ર ગ્રામ્યજીવન જીવંત થાય છે. સ્કવાયર એ ગામના સૌથી મહત્વપૂર્ણ વ્યક્તિ હતા. ત્યારબાદ જમીનદારોનો વારો આવતો. ત્યારબાદ ચર્ચના પાદરી અને ડોક્ટરો. પૈડાગર, બારીના કાચનો કારીગર, ખાટકી, પ્રાણીઓનો ડોક્ટર, દરજી, મોચી, કોન્સ્ટેબલ, દારૂના પીઠાનો માલિક, ખેતમજૂરો ગામના રોજંદા જીવન ચક્રને ચાલુ રાખતા. રેવલો ગામનું પોતાનું એક સ્વતંત્ર સામાજિક કે આર્થિક માળખું હતું જે ભાગ્યે જ બહારની દુનિયા સાથે સંપર્કમાં આવતું. રેવલોના ગ્રામજનો નજીકમાં આવેલા નગરથી અપરિચિત હતા. આમ, તેઓની તમામ ગતિવિધીઓ પોતાના પ્રદેશ પૂરતી જ સિમીત હતી. આજે આપણે ટ્રેઇન, મોટર, બસ, સિનેમાઘરો, ઇલેક્ટ્રીક લાઇટ, પુસ્તકાલય અને શિક્ષણના યુગમાં ભાગ્યે જ એ સમયની કલ્પના કરી શકીએ કે જ્યારે મોટા ભાગના લોકો પુસ્તકોનું પઠન સુધ્ધાં કરી શકતા ન હતાં. સામાન્ય રીતે બાઈબલ સિવાય અન્ય કોઈ

વાચન સામગ્રી ઉપલબ્ધ ન હતી અને શિકાર, દારૂનું પીકું, મરઘાં લડાઈ જેવી રમતો માત્ર મનોરંજનના સાધનો હતા જે લોકો માણતા.

નવલકથાનો સમયગાળો ૧૮૧૦ થી ૧૮૪૦ નો દર્શાવવામાં આવ્યો છે, જ્યારે ઈંગ્લેન્ડના ઔદ્યોગિક ક્રાંતિનો પ્રચાર અને પ્રસાર થઈ રહ્યો હતો. ગૃહ ઉદ્યોગો બંધ થઈ રહ્યા હતાં અને એનું સ્થાન કારખાનાઓએ લીધું હતું. નાના ખેડૂતો બરબાદ થઈ રહ્યા હતાં અને મોટા જમીનદારોના ખેતરોનું ઘાસચારાના મેદાનોમાં રૂપાંતર થઈ રહ્યું હતું. ખેતમજૂરો રોજી-રોટીની શોધમાં શહેર તરફ સ્થળાંતર કરી રહ્યા હતાં. પરંતુ રેવલો આ તમામ બાહ્ય ગતિવિધીઓથી અલિપ્ત હતું. આ ગામના જમીનદારો હજુ પણ સુખી, સમૃદ્ધ અને સુસ્ત હતા. ગામના ખેતરોની જમીન ફળદ્રુપ હતી. બાહ્ય દુનિયાના ચિત્રથી વિપરીત રેવલોના ખેતમજૂરો અને કારીગરોને પોતાના ગામમાં જ રોજી-રોટી મળી રહેતી હતી.

આમ, રેવલો ઔદ્યોગિકરણની અસરોથી મુક્ત હોવા છતાં તેની બહારની દુનિયામાં થતા પરિવર્તનોનો પરિચય આપણને નવલકથાના અંતિમ પ્રકરણમાં કરાવવામાં આવ્યો છે, જ્યારે સિલાસ અને એપિ સિલાસના જન્મસ્થળની મુલાકાત લે છે અને જે ધરમૂળથી બદલાઈ ગયું છે, એ હવે ઔદ્યોગિકનગર બની ગયું છે. દેવળો અને કબ્રસ્તાન નાબૂદ થઈ ગયા છે. મકાનો એ રીતે ગીચોગીચ હતા કે જે જોઈ એપિ ડર અને ગૂંગળામણ અનુભવે છે. અને તે દુઃખદ ઉદગાર કાઢે છે:

"O what a dark ugly place! How it hides The sky ! "^{૩૯}

મૂડીવાદ અને વ્યવસાયીકરણે ગામડાંની સચુંકત અને સહકારીપ્રથાને વિભક્ત કરી નાંખી છે અને દરેક વ્યક્તિ કોઈ સમાજ કે જૂથનો સભ્ય ન રહેતા એકલો-અટૂલો વ્યક્તિ બની ગયો છે. ઔદ્યોગિકરણે એની પરંપરાગત જીવનશૈલી ને ધરમૂળ થી બદલી નાખી છે. એપિ જ્યારે ઔદ્યોગિક નગરની મુલાકાત લે છે ત્યારે આ બધું જ અવલોકન કરે છે. અને આઘાત અનુભવે છે. સિલાસ પણ નગર સંસ્કૃતિમાંથી આવે છે અને એટલે જ એ નવલકથાની શરૂઆતમાં ગ્રામ્યસમાજની સંસ્કૃતિ અને

સંસ્કાર સમજવામાં નિષ્ફળ જાય છે. અને એ લોકો સાથે સરળતાથી હળીમળી શકતો નથી. જ્યોર્જ એલિયટ અહીં એ જ વાત કહેવા માગે છે કે, સિલાસ જેવો શહેરમાં વસતો કામદાર એના જે મૂળભૂત વારસાથી વંચિત થઈ ગયો હતો એ વારસો ગ્રામજનોએ હજુ વ્યવસ્થિત રીતે સાચવી રાખ્યો હતો અને એ વારસો સિલાસને ફરી પાછો રેવલોમાં જ મળે છે. આમ, આ નવલકથામાં જ્યોર્જ એલિયટે ગામડું અને શહેરનું વિરોધાભાસી ચિત્ર રજૂ કર્યું છે. અને એમાં ગ્રામ્યપરિવેશને શ્રેષ્ઠ સાબિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

શ્રદ્ધા-અંધશ્રદ્ધા :

શ્રદ્ધા કે અંધશ્રદ્ધા ગ્રામજનોની માનસિકતા ઘડવામાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. પોતાના અનુભવ પર જ આધારિત જ્ઞાન અને પોતાના પ્રદેશ પૂરતા જ સિમિત જીવનને લીધે ગ્રામજનોમાં અનેક પ્રકારની અંધશ્રદ્ધા પ્રવર્તે છે અને એ બાબતની તેઓના એકબીજા પ્રત્યેના વલાણ પર નિર્ણાયક અસરો થાય છે. ઘણીવાર અંધશ્રદ્ધાનું તત્ત્વ, એટલું પ્રબળ બને છે કે એમના જીવનમાં એ અનેપેક્ષિત પરિવર્તનો અને પરિણામો લાવે છે. સિલાસ જે એકલતા અને નિરાશાની ગર્તામાં ધકેલાઈ જાય છે એને માટે જે સૌથી વધુ જવાબદાર પરિબળ હોય તો એ છે ગ્રામજનોના મનમાં રહેલી અંધશ્રદ્ધા.

રેવલોમાં આવીને સિલાસે વસવાટ કર્યો ત્યારપછીના થોડાં અરસામાં એક ઘટના બને છે. સિલાસને લોકો સાથે સંપર્ક વધારવાનો અને વધુ ધન પ્રાપ્ત કરવાનો એક મોકો પ્રાપ્ત થયેલો. હૃદયરોગ અને જળોદરથી પીડાતી સેલ્લી ઓટ્સ કરીને મોચીની સ્ત્રીને બે મહિના સુધી ડોક્ટરની દવા કરાવ્યાં છતાં મટેલું નહિ તેને સિલાસે ફોકસગ્લવ નામની વનસ્પતિનો ઉકાળો પાઈને જલદીથી એકદમ સાજી કરી દીધેલી. સેલ્લીને વનસ્પતિના ગુણના હિસાબે જ સારું થયેલું. ડોક્ટરથી નહિ મટેલો રોગ સિલાસે એકદમ મટાડી દીધેલો હોવાથી લોકોમાં જુદી જાતની ચર્ચા ચાલેલી. વણકરનો ધંધો, સિલાસનું એકલવાયું જીવન, મોટી મોટી આંખો અને વિચિત્ર રીતભાત જોતા

સેલ્લીના ઉપચારમાં તેણે કોઈ ગજબની મંત્રવિદ્યા વાપરી છે તેવું લોકો કહેવા લાગેલાં. અને પછી તો ગામના અને આસપાસના અનેક લોકો તેને ઝૂંપડે જવા લાગ્યા. ધાવણ બંધ થઈ ગયેલી સ્ત્રીઓ, ઊંટાટિંયું થયેલા બાળકોની માતાઓ કે સંધિવાથી પીડાતા મોટી વયના લોકો હાથમાં ચાંદીના સિકકા લઈને ઉપચાર માટે સિલાસને ઝૂંપડે જવા લાગ્યા. એ અગાઉ એક વણકરની સ્ત્રી હતી તે દોરાધાગાં, માંદળિયાં વગેરે કરી આપતી. તેણી દવા કે દોરો હાથમાં લઈ ધીમેથી કશુંક ગણગણતી અને પૈસા લેતી. તેના મૃત્યુ બાદ તેનો ધંધો સંભાળી લેવાનો સિલાસને મોકો પ્રાપ્ત થયેલો પણ સિલાસ તેવી કોઈ વિદ્યા જાણતો ન હતો અને તે જાણે છે તેવું કહેવામાં કે વણાટકામ સિવાય કોઈ અન્ય પ્રવૃત્તિ દ્વારા પૈસા પેદા કરવામાં તેને રસ ન હતો. તેની પ્રકૃતિમાં અસત્યનો છાંટો ન હતો જેથી તે જૂઠું બોલવાને બદલે પોતે તેવું કશું જાણતો નથી તેવું કહીને લોકોને પાછા કાઢતો. તેમને પાછા કાઢીને તે કંટાળી ગયેલો અને ક્યારેક ચિડાય પણ જતો જેના પરિણામે પછી લોકો એવું વિચારવા લાગેલા કે તેની મેલી વિદ્યા વધુ ઊંડી છે અને જુદા પ્રકારની છે. એટલે પછી તેઓ તેની પાસે જવાને બદલે તેનાથી વધુ દૂર રહેવા લાગેલા અને સિલાસ લોકજીવનથી વધુ વિમુખ થયેલો.

સામાન્ય રીતે ગ્રામ્ય પરિવેશને પ્રસ્તુત કરતા પ્રાદેશિક નવલકથાકારોનો હેતુ કોઈ ચોક્કસ ગ્રામ્યપ્રદેશના લોકની જીવનશૈલી, રીતભાત, રિવાજો, સંસ્કૃતિ અને પ્રકૃતિ રજૂ કરવા પૂરતો જ સિમિત હોય છે. પરંતુ જ્યોર્જ એલિયટ પ્રાદેશિક નવલકથાકાર હોવાની સાથે સાથે એક મનોવૈજ્ઞાનિક નવલકથાકાર પણ હતા. એમણે બહારથી સૂક્ષ્મ લાગણીઓ, વિચારો, ભાવાવેશો અનુભવવાને અસમર્થ લાગતા ગ્રામવાસીઓની માનસિકતા અને સંવેદના નો તાગ મેળવ્યો અને એને વાચા આપી અને તેથી જ તેમની નવલકથાના ગામઠી પાત્રો જડ અને સ્થૂળ ન લાગતા આપણી આસપાસ હરતા ફરતા ધબકતા હૃદયવાળા મનુષ્યો લાગે છે. એમના માનસિક સંઘર્ષો, મનોવલણો, એમના તત્કાલિન સામાજિક અને ધાર્મિક પ્રશ્નોના વાસ્તવિક નિરૂપણ દ્વારા નવલકથા સાહિત્ય સ્વરૂપ જ્યોર્જ એલિયટના હાથમાં માત્ર મનોરંજનનું સાધન ન રહેતા એક વિચારપ્રેરક ગંભીર સ્વરૂપ ધારણ કરે છે.

જ્યોર્જ એલિયટના સમકાલીન મહાન નવલકથાકાર ડબલ્યુ. એમ. થેકરે (W. M. Thackeray)હતાં. ફિલ્ડીંગે જે માર્ગ કંડાર્યો હતો એના પર નવલકથા સાહિત્ય સ્વરૂપ સેંકડો વર્ષથી આગળ વધી રહ્યું હતું. પરંતુ ફિલ્ડીંગના સમયમાં નવલકથા હજુ એના પ્રાથમિક તબક્કામાંથી પસાર થતી હોવાથી એની અનેક મર્યાદાઓ હતી અને ત્યારબાદના નવલકથાકારોએ ‘Father of English Novel’ નું આંધળું અનુકરણ કર્યું. ફિલ્ડીંગની મર્યાદાઓથી ઉપર જઈ નવલકથાનો વિકાસ કરવાને તેઓ અસક્ષમ હતા. જ્યારે થેકરે એવા પ્રથમ નવલકથાકાર હતા જમણે નવલકથામાં સુસંગત પ્લોટ અને સ્પષ્ટ માળખાનો વિકાસ કર્યો અને એ રીતે તેઓ નોંધપાત્ર નવલકથાકાર છે. પરંતુ એમણે પોતાની નવલકથામાં મોટેભાગે લંડનમાં વસતા તત્કાલિન ‘અપર મિડલક્લાસ’નું જ ચિત્ર રજૂ કર્યું છે. તેથી ગ્રામ્ય પરિવેશ પ્રસ્તુત કરતા નવલકથાકારોની પંક્તિમાંહવે સૌથી મોટું નામ થોમસ હાર્ડી (Thomas Hardy) નું જ આવે છે. તેઓ માત્ર વિક્ટોરિયન યુગના જ નહિ, પરંતુ સમગ્ર નવલકથાના ઇતિહાસમાં સૌથી મહાન નવલકથાકારોમાંના એક છે. તેઓ સમગ્ર અંગ્રેજી સાહિત્યજગતમાં અવિનાશી એવા ‘Wessex’ ગ્રામ્યપ્રદેશના રચયિતા છે. એમની નવલકથાના રસપાન દરમિયાન આપણે વેસેક્સના ગ્રામ્ય પ્રદેશમાં પરિભ્રમણ કરીએ છીએ અને એમાંથી ભાગ્યે જ બહાર આવીએ છીએ. એ દ્રષ્ટિકોણથી જોતા થોમસ હાર્ડી એક પ્રાદેશિક નવલકથાકાર છે. પરંતુ એમની નવલકથામાં નિરૂપિત પ્રકૃતિ, પ્રદેશ અને પરિવેશ સમગ્ર વૈશ્વિક પ્રકૃતિના ભાગરૂપે પ્રસ્તુત થાય છે. અને એમના પાત્રો સમગ્ર માનવ સંવેદના સાથે અનુસંધાન સાધે છે. એમણે નવલકથામાં આવતા ગ્રામ્યપરિવેશના વિષયને મહાકાવ્યની વિશાળતા અને ભવ્યતા બક્ષી. એમની નવલકથામાં નિરૂપવામાં આવેલા ગ્રામ્યપરિવેશ આપણા શોધ નિબંધનો વિષય હોવાથી એની ચર્ચા આપણે આગામી પ્રકરણોમાં કરીશું.

૨૦મી સદીમાં વૈજ્ઞાનિક શોધખોળો, મનોવિજ્ઞાનનો વિકાસ અને પહેલા વિશ્વયુદ્ધના લીધે નવલકથાના વિષય અને સ્વરૂપમાં આમૂલ પરિવર્તન અને વૈવિધ્ય આવ્યાં. આધુનિક નવલકથામાં

આગળ વિચારવામાં ન આવેલા એવા અનેક વિવિધ વિષયોને આવરી લેવામાં આવ્યા અને નવલકથા સ્વરૂપ અનેક પ્રકારના વિશિષ્ટ વહેણો અને દિશાઓમાં વહેવા લાગ્યું. હેન્નિ જેમ્સ, જોસેફ કોનરેડ, જેમ્સ જોઈસ, અને વર્જનીયા વુલ્ફ જેવા સાહિત્યકારોએ નવલકથામાં નવીન પ્રાયોગિક શૈલીઓ પ્રયોજી અને માનવીના અર્ધજાગ્રત મનમાં ડોકીયું કર્યું. એચ.જી. વેલ્સે આધુનિક વિજ્ઞાનનો પોતાની નવલકથાના વિષયવસ્તુ તરીકે ઉપયોગ કર્યો, તો ગ્લાસવર્થિ જેવા નવલકથાકારોએ તત્કાલિન આર્થિક-સામાજિક સમસ્યાઓની ચર્ચા માટે નવલકથા સાહિત્ય સ્વરૂપને માધ્યમ બનાવ્યું. આત્મકથાઓ, વ્યંગકથાઓ, સામુદ્રિક કથાઓ, જાસૂસી કથાઓ, યુધ્ધ કથાઓ વિગેરે નવલકથાના અનેક પ્રકારો અસ્તિત્વમાં આવ્યા. નવલકથાના પ્રકાર પ્રમાણે વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિઓનું નવલકથાઓમાં નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું. વિક્ટોરિયન નવલકથાકારો માટે માનવજીવન જ એક વાર્તા સમાન હતું અને માનવજીવનમાં બનતી ઘટનાઓ એમની કૃતિઓમાં સહજ રીતે વાર્તાસામગ્રીનું સ્વરૂપ ધારણ કરતી. એથી એમની નવલકથાઓમાં એક પ્રકારની સુસંગતતા હતી અને તેઓ પ્લોટને પ્રાધાન્ય આપતા. પરંતુ આધુનિક નવલકથાકારો આ વાતને સમર્થન આપતા નથી. ‘યુલિસીસ’ જેવી મહાન નવલકથા એ એક વાર્તા છે. પરંતુ એવી વાર્તા જેનો કોઈ અંત નથી. આધુનિક નવલકથા એક અધૂરા અપૂર્ણ વાક્ય જેવી છે અને એ અપૂર્ણતા આધુનિક માનવજીવનની અપૂર્ણતાના પ્રતિક રૂપે છે. આધુનિક મનોવૈજ્ઞાનિક સિધ્ધાંતોની અસર હેઠળ માન્યતા પ્રચલિત થઈ કે માનવજીવન એકધારો પ્રવાહ નથી, પરંતુ એકબીજાથી અલિપ્ત એવી ઘટનાઓ અને ક્ષણોની શ્રેણી છે. જેમ્સ જોઈસ અને વર્જનીયા વુલ્ફ આવી કોઈ ક્ષણ, કોઈ ઘટના પકડી, એને સમય અને સ્થળના બંધનોમાંથી મુક્ત કરી, એના મનોજગતમાં ઊંડે ને ઊંડે ઉતરી મુક્તપણે આગળ પાછળ વિહરવા લાગ્યા. સમય અને સ્થળનું એમને મન કોઈ મહત્ત્વ કે અર્થ હતો નહિ.

આધુનિક મનોવિજ્ઞાનની અસર જે પ્રમાણે પ્લોટ ઉપર થઈ એ પ્રમાણે નવલકથાના પાત્રો ઉપર પણ થઈ. પરંપરાગત નવલકથા મોટાભાગે સામાજિક હતી અને એનો મુખ્ય હેતુ સમાજમાં

નૈતિક સુધારો લાવવાનો હતો. અને તેથી એ પ્રકારની નવલકથાઓ સમાજના એક આખા વર્ગની વાત કરતી અને તમામ સમૂહને સ્પર્શતી. પરંતુ પ્રથમ વિશ્વયુધ પછી એવા કોઈ વૈશ્વિક મૂલ્યો બાકી રહ્યાં હતા નહિ કે જેને કોઈ વ્યક્તિ સ્વીકારી શકે અને એને અનુસરી શકે, તેથી આધુનિક નવલકથાકાર માટે સમાજ કરતા એક સ્વતંત્ર વ્યક્તિ વધુ મહત્વ ધરાવતો થયો. મનોવૈજ્ઞાનિક ખેડાણે એવું સ્થાપિત કર્યું કે દરેક વ્યક્તિનું પોતાનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ હોય છે અને એ ક્યારે પણ અન્ય કોઈ સાથે ભાવાત્મક રીતે જોડાઈ શકતો નથી. પરિણામે આધુનિક માનવીની એકલતા, માનસિક વિચ્છેદ અને વિષાદ નવલકથાના વિષયો બન્યા. પરંતુ સપાટી પર સર્જાયેલા વમળો અને પ્રવાહોની નીચે એક આંતરપ્રવાહ તો અવિરત પણે વહી જ રહ્યો હતો અને એ પ્રવાહ હતો ગ્રામ્યપરિવેશનો. એટલું જ નહિ સંદેશાવ્યવહાર, વાહનવ્યવહાર, દુરદર્શન જેવી આધુનિક શોધખોળને લીધે આ વિષય વધુ રોચક, રોમાંચક અને રસપ્રદ બન્યો. ૨૦મી સદીમાં પણ એવા અનેક સાહિત્યકારો ઉદ્ભવ્યા જેઓ આ પરંપરાગત ગ્રામ્યપરિવેશના વિષયને વળગી રહ્યા. ૨૦મી સુધીના શરૂઆતના એક આવા નવલકથાકાર છે. ઈ.સી.બુથ (E.C. Booth). તેઓ યોર્કશાયરના હોલ્ડનેસ જિલ્લાના એક રાજકવિ હતા. એમના રેતાળ દરિયા કિનારા, સમૃદ્ધ મકાઈના છોડથી આચ્છાદિત ખેતરો, પ્રાચીન દિવાદાંડીના વર્ણનો એમની નવલકથાને કાવ્યાત્મક બનાવે છે. એમની ‘કલીફ એન્ડ’-(૧૯૦૮) જેવી નવલકથાના પાત્રો હોલ્ડનેસના વતની નથી. પરંતુ સ્વાસ્થ્ય, સુધારણા માટે ગ્રામ્ય પ્રદેશની અવારનવાર મુલાકાત લેતા ડોક્ટર, પાદરીની દીકરી, શહેરનો નાજુક-નમણો છોકરો જેવા પાત્રો છે. તેઓ સ્થાનિક પાત્રો સાથે કથાવસ્તુમાં કોઈને કોઈ રીતે સંકળાય છે. એમણે એમની નવલકથામાં એવા પાત્રો પ્રસ્તુત કર્યા છે, જેઓ જીવન એમની સમક્ષ જે પડકાર ફેંકે છે એને ઝીલવાને અસમર્થ છે. આવી લાચારી અનુભવતા પાત્રોના નિરૂપણની એમને સૂક્ષ્મ સૂઝ છે. એમણે એમની કૃતિઓમાં પોતાના સ્થાનિક પ્રદેશની બોલી ‘The East Riding’ નો ભરપૂર પરંતુ કલાત્મક ઉપયોગ કર્યો છે.

આ જ જૂથના અન્ય મહત્વના નવલકથાકાર મેરી વેબ છે. તેઓ પોતાની નવલકથાઓ ‘ગોન ટુ અર્થ’-(૧૯૧૭), ‘ધ હાઉસ ઈન ડોર્મ ફોરેસ્ટ’-(૧૯૨૦), ‘સેવન ફોર અ સિક્રેટ’-(૧૯૨૨), વગેરેમાં ‘સેલ્ટીક’ અને ‘સેક્સન’ કલ્ચરની દંતકથાઓ, પરંપરાઓ, અંધશ્રદ્ધા, રમતો અને ગીત-સંગીતનું રંગીન ચિત્ર રજૂ કર્યું છે. એમનો લોકબોલીનો પ્રયોગ પણ અસામાન્ય છે અને એમણે ઘણાં પ્રાદેશિક બોલીના શબ્દો અને વાક્યપ્રયોગ પોતાની નવલકથામાં સહજ રીતે વાણી લીધા છે જે કૃતિને સુંદરતા બક્ષે છે. મેરીવેબ સાથે સાધર્મ્ય ધરાવતા અન્ય નવલકથાકાર થોમસ મોલ્ટ (Thomas Moulton) છે. જેમની નવલકથા ‘સ્નો ઓવર એલ્ડન’ (૧૯૨૦) અને ‘ધ કોમલીવેસ’ (૧૯૨૩) એમના ગ્રામ્યપ્રદેશનું કલાત્મક અને કાવ્યાત્મક કે ચિત્ર રજૂ કરે છે. એમનો પ્રદેશ છે ડર્બીશાયર જીલ્લાનો પહાડી પ્રદેશ. એમની નવલકથાઓમાં પ્રથમ પુરુષ શૈલીમાં લખાયેલી, વૈવિધ્યસભર લોકબોલીના ના રંગે રંગાયેલી અને રૂપકો દ્વારા અલંકૃત ઘણી પ્રેમકથાઓનો સુખદ અંત આવે છે. આ નવલકથાકારનો ઉત્સાહ, સામાન્ય વસ્તુઓ પ્રત્યે પણ પ્રેમાળ અને કાવ્યાત્મક દ્રષ્ટિકોણ એમની કૃતિઓને આકર્ષક બનાવે છે. એમની નવલકથામાં પ્રસ્તુત થતા ડર્બીશાયર અને એના રહેવાસીઓ અદ્ભૂત લાગે છે. એમની નવલકથામાં દર્શાવવામાં આવેલી ગાયો પણ જાજરમાન લાગે છે, અન્ય એક મહિલા નવલકથા કે શૈલા સ્મિથ (Sheila Smith) ‘કેટ’ અને ‘સસેક્સ’ની સરહદ પરનું ગ્રામ્ય જીવન પોતાની નવલકથામાં વર્ણવે છે. એમની ઉત્તમ કૃતિઓ ‘સસેક્સ ગોર્સ’-(૧૯૧૬) અને ‘જોન્ના ગોલ્ડન’(૧૯૨૧)ના સ્થળ, પાત્રો, બોલી અને વાર્તા સંપૂર્ણપણે પ્રાદેશિક છે. ‘સસેક્સ ગોર્સ’ નો નાયક રૂબેન બેકફિલ્ડ ઓડિયમ ફાર્મના માલિકનો દિકરો છે. જેના પર બાજુમાં આવેલી ઘાસચારાની પથરાળ અને બિનખેતીલાયક જમીન પર હળ ચલાવવાની ધૂન સવાર થાય છે. એની આ મહત્વકાંક્ષા પૂર્ણ તો થાય છે, પરંતુ એ માટે એણે પોતાની અને એની સાથે લાગતા વળગતા તમામ , લોકોના સુખ શાંતિનો ભોગ આપવો પડે છે. ‘જોન્ના ગોલ્ડન’ એ પોતાના ખેતરમાં સ્વયં ખેતી કરતી એક મહિલાની કથા કહે છે. ‘ટેમરિસ્ક ટાઉન’(૧૯૧૯)માં સસેક્સના દરિયા કિનારે આવેલા એક રિઝોર્ટ

ના ઉદય અને અંત દર્શાવવામાં આવ્યા છે. ‘ધ ઍડ ઓફ ધ હાઉસ ઓફ એલર્ડ’(૧૮૨૪) પ્રાચીન સસેક્સની ઉમરાવ પરંપરાના પતનની વાર્તા કહે છે. તેઓ પણ સ્થાનિક લોકબોલીનો ભારે ઉપયોગ કરે છે. કોન્સ્ટન્સ હોલ્મ (Constance Holme) આપણને ફરી પાછા પહાડી પ્રદેશમાં લઈ જાય છે. એમની નવલકથાની પાર્શ્વભૂ ‘વેસ્ટર્મોલેન્ડ’ છે, જેનો એકભાગ લેન્કેશાયર અને ફરનેસની વચ્ચે આવેલા દરિયાને અડેલો છે અને જ્યાં કેટ નદીનું મુખ આવેલું છે. મિસ હોલ્મ આ દરિયા કિનારે આવેલા પહાડી પ્રદેશનું સુંદર ચિત્ર દોરે છે. પ્રકૃતિનું સૂક્ષ્મ અવલોકન, પોતાના પ્રદેશ પ્રત્યેનો ઊંડો પ્રેમ, ધ્વનિ અને ગંધની કાવ્યાત્મક અભિવ્યક્તિ એમની નવલકથામાં ભાવાત્મક તણાવનું સર્જન કરે છે. એમના મોટા ભાગના પાત્રોમાં જમીનદારો, ખેડૂતો અને કારીગરોનો સમાવેશ થાય છે અને તેઓ પોતાના સંવાદ સ્થાનિક લોકબોલીમાં બોલે છે. એમની નવલકથા દ્વારા ભાવક તે પ્રદેશની વિશિષ્ટ ભૌગોલિક પરિસ્થિતિનો તાગ મેળવે છે. જ્યાં કેટ નદીના ભરતીના મોજાં રોજ ત્યાંના ખેતરો પર ફરી વળે છે. અને ત્યાંના ખેડૂતોના સુખ અને સમૃદ્ધિ બરબાદ કરી નાખે છે. ‘ધ લોન્લી પ્લાઉ’ (૧૮૧૪)ની અંદર દરેક ખેડૂતનું ભાવિ દરિયા અને નદીના મોજાને અંકુશમાં રાખતી, કાંઠે બાંધવામાં આવેલી દિવાલના અસ્તિત્વ અને અંત પર નિર્ભર છે એવું દર્શાવવામાં આવ્યું છે. એમની નવલકથાઓમાં વ્યક્તિને પ્રકૃતિના પ્રકોપને મક્કમતાથી સહન કરતો દર્શાવવામાં આવ્યો છે.

આ જ સમયગાળાના અન્ય નવલકથાકાર ફ્રાન્સીસ બ્રેટ યંગ (Francis Bret Young) પોતાની નવલકથાઓ ‘ધ આર્ન એઈજ’(૧૮૧૬) ‘ધ બ્લેક ડાયમંડ’(૧૮૨૧) માં સ્ટેફોર્ડશાયર અને વેલ્સમાંના ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં આવેલા લોખંડ અને કોલસાના કારખાનામાં કામ કરતા ગ્રામજનોના ભયાનક જીવનનો ચિતાર આપે છે.

આમ, આપણે જાયું કે ગ્રામ્યપરિવેશ પ્રસ્તુત કરતી નવલકથાઓમાં અંગ્રેજી ભૂમિના દરેક ભાગની ભિન્ન-ભિન્ન પ્રકૃતિ અને સંસ્કૃતિને જોવામાં, જાણવામાં આવી છે. ઈંગ્લેન્ડ દેશના પ્રાકૃતિક ગ્રામ્યપરિવેશે દુનિયાના મહાન સાહિત્યકારોને ઉચ્ચકોટીનું વિપુલ પ્રમાણમાં સાહિત્ય સર્જન કરવાની

પ્રેરણા આપી છે.આમ છતાં કેટલાક વિવેચકો આ પ્રકારની નવલકથામાં રહેલી કેટલીક ત્રુટીઓ પ્રત્યે આપણું ધ્યાન દોરે છે.

પ્રાદેશિક પરિવેશ રજૂ કરતા નવલકથાકારો પોતાની કૃતિને વાસ્તવિક બનાવવા માટે વધુ પડતા વિરામચિન્હો અને ખોટી જોડણીયુક્ત જે તે પ્રદેશની લોકબોલીનો ભરપૂર પ્રયોગ કરે છે.ભાવક કૃતિની પાર્શ્વભૂમાં આવતા પ્રદેશની લોકબોલીથી પરિચિત હોતો નથી. પરિણામે તેને એ કૃતિના રસપાન દરમિયાન અર્થબોધમાં બાધા ઉત્પન્ન થાય છે અને એ કૃતિનું પઠન કંટાળાજનક સાબિત થાય છે.આમ, સર્જકે લોકબોલીના પ્રયોગમાં વિવેક અને કુશળતા દાખવવાના હોય છે. લોકબોલીનો ઉપયોગ કૃતિની નબળાઈ બને કે તાકાત બને એ લેખકના અંગત સર્જનાત્મક સામર્થ્ય પર આધારિત છે.પ્રાદેશિક નવલકથા ઉપર મૂકવામાં આવેલો અન્ય આરોપ એ છે કે વધુ પડતી સ્થાનિક છે. પ્રાદેશિક નવલકથા માત્ર પોતાના પ્રદેશ પૂરતી જ સિમિત રહેવા પામે છે અને માત્ર પોતાના પ્રદેશના જ પ્રકૃતિ અને પાત્રોની રજૂઆત કરે છે.આમ, પ્રાદેશિક નવલકથાકારની કૃતિમાં વૈશ્વિક સંવેદનાનો અભાવ હોય છે.

જ્યોર્જ એલિયટ, થોમસ હાર્ડી જેવા નવલકથાકારોએ પોતાની કૃતિમાં ધૂળીયા રસ્તાઓ, સામાન્ય લીલા ખેતરો અને ગામઠી લોકોના જીવનનો ચિતાર આપ્યો. સંભવ છે કે ઘણા ભાવકોને ગ્રામ્યપરિવેશના આવા વર્ણનો નિરસ અને શુષ્ક લાગે કારણ કે ગ્રામ્યપરિવેશની પાર્શ્વભૂમાં લખાતી નવલકથાઓમાં અન્ય પ્રકારના સાહિત્યમાં જોવા મળતા ‘રોમાન્સ’ અને ‘ગ્લેમર’ નો અભાવ હોય છે.આ પ્રકારની નવલકથાઓમાં માનવજીવનનું ખૂબ જ નજીકથી અવલોકન કરવામાં આવ્યું છે.આવું નિકટદર્શી અવલોકન ભાવકપક્ષે અંતે અવગણનામાં પરિણમે છે. અને એને કૃતિમાં રહેલી સુંદરતા અને ખૂબીઓનો ખ્યાલ આવતો નથી.

આમ છતાં ‘અતિપરિચયે અવગણના’ એ ઉક્તિ હંમેશા સાચી સાબિત થતી નથી. કારણ કે “Beauty is in the eye of the beholder”. એટલે સર્જક અને ભાવક જો સૌંદર્યલક્ષી

દ્રષ્ટિકોણ દાખવે તો, સુંદરતાનું સર્જન થયા વિના રહેતું નથી. અને તેથી જ આપણે જોયું એ પ્રમાણે અંગ્રેજી નવલકથામાં ગ્રામ્યપરિવેશની અને પ્રકૃતિના જે વૈવિધ્યસભર પાસાંઓ પર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે એવો પ્રકાશ અન્ય કોઈ કલાના માધ્યમ થકી જોવામાં આવ્યો નથી.

વધુમાં ગ્રામ્યપરિવેશ પ્રસ્તુત કરતી નવલકથાના રસપાન દરમિયાન ભાવક જે સત્યાભાસ અનુભવે છે એ અન્ય કોઈ કલાના રસપાન દરમિયાન અનુભવતો નથી. આ પ્રકારની નવલકથામાં આવતી વસ્તુઓ, વ્યક્તિઓ, પ્રકૃતિ, ગામડાંઓ બધું જ અતિવાસ્તવિક લાગે છે. પાર્સન આદમ, વિકાર, એલીઝાબેથ, જેન, હિથકલીફ, સિલાસમાર્નર, ટેસ, વગેરે પાત્રો માત્ર શબ્દ ચિત્ર ન લાગતા સાહિત્યિક ઇતિહાસના જીવંત અમર વ્યક્તિઓ છે અને એમાં આવતા વેઈકફિલ્ડ, લોંગબોર્ન, થોર્નફિલ્ડ, વુધરિંગ હાઈટ્સ વગેરે ગામડાંઓ અને સ્થળો જાણે દુનિયાના ભૌગોલિક નકશાઓ ઉપર સ્થાન ધરાવતા હોય એવા વાસ્તવિક લાગે છે. આમ નવલકથાને વાસ્તવિક બનાવવામાં ગ્રામ્યપરિવેશે મહત્વની ભૂમિકા ભજવી છે.

ખંડ-૩ ગુજરાતી નવલકથાઓમાં ગ્રામ્ય પરિવેશ :

વિશ્વના અન્ય વિસ્તારોની જેમ ભારત વર્ષમાં પણ કથાવાર્તા સાહિત્યના કોઈના કોઈ સ્વરૂપે આકાર લેતી આવે છે. પરંતુ મધ્યકાલિન ગુજરાતી સાહિત્યમાં રહેલું વાર્તાનું તત્ત્વ મુખ્યત્વે પદ્યાત્મક છે, જે સામાન્ય રીતે શામળ કે ત્યારબાદની પદ્યવાર્તાઓમાં જોવા મળે છે. આ ઉપરાંત લોકસાહિત્યની મૌખિક પરંપરામાં કથાત્મક સ્વરૂપની વાર્તાઓ હતી અને એમાં પૌરાણિક, ઐતિહાસિક અથવા દંતકથામૂલક અદ્ભુત રસયુક્ત અને કલ્પના પ્રચુર વાર્તાઓ પ્રચલિત હતી, પરંતુ એમાંની મોટા ભાગની વાર્તાઓ આજે લેખિત સ્વરૂપે સુલભ નથી. આમ, ગદ્યસ્વરૂપે વાર્તાનો આ સમયગાળામાં કોઈ વિકાસ દેખાતો નથી. શામળની પદ્યવાર્તાઓ તે સમયે ઘણી જ લોકપ્રિય હતી, પરંતુ એ વાર્તાઓએ ત્યારબાદના સાહિત્યકારોને નવલકથા જેવું સાહિત્ય સ્વરૂપ રચવા માટે પ્રેર્યા હોય એવું બન્યું નથી અને તેથી જ ગુજરાતી સાહિત્યમાં અંગ્રેજી સાહિત્યની જેમ તબક્કાવાર નવલકથા ઉદ્ભવી અને એનો વિકાસ થયો એવી ઘટના ઘટી નથી. પરિણામે આ પ્રકરણના ખંડ-૧માં જે રીતે આપણે અંગ્રેજી નવલકથાનો ઉદ્ભવ, વિકાસ અને એમાં નિરૂપાયેલા ગ્રામ્ય પરિવેશની જે વિકાસરેખા દોરી તે પ્રમાણે અહીં ગુજરાતી નવલકથાનો ઉદ્ભવ અને એની સળંગ વિકાસરેખા દોરી શકીએ એમ નથી. “આપણા જૂના સમગ્ર વિપુલ કથા સાહિત્ય કરતાં અર્વાચીન સમયમાં નવલકથાનું વિશિષ્ટ લક્ષણોવાળું જે સાહિત્ય સ્વરૂપ ખેડાય છે તે બહુ જૂદું પડે છે. એટલે, આજે આપણે નવલકથાનો જે રૂઢ અર્થ સમજીએ છીએ તે અર્થમાં નવલકથાનું સાહિત્ય સ્વરૂપ એક પરદેશી રોપો છે.”^{૪૦}

જૂના કથા સાહિત્યને લોકો વાંચવા કરતા સાંભળવાનું વધુ પસંદ કરતા, એ માટે આ કથાઓ ઘટના પ્રધાન હતી અને ચરિત્રચિત્રણને ગૌણ ગણવામાં આવતું. લેખનશૈલી કરતાં કથનશૈલી વધુ વ્યાપક અને વ્યવસ્થિત હોય એ જરૂરી હતું. સંવાદો અને વર્ણનોનો પણ સમાવેશ થતો. આ જૂની કથાઓ અને અર્વાચીન સમયની નવલકથા વચ્ચે કોઈ સામાન્ય લક્ષણ હોય તો એ છે ઘટના.

આ સિવાય જૂની વાર્તાઓ અને આજની નવલકથામાં સ્વરૂપગત ઘણા તફાવતો છે. આજની નવલકથા મોંઝેથી કહી શકાય અને કાને સાંભળી શકાય એ પ્રકારની હોય એવું જરૂરી નથી. જૂની કથાઓ ઉપદેશાત્મક હતી, જ્યારે વર્તમાન નવલકથા લેખકના વિશિષ્ટ જીવનદર્શનને રજૂ કરે છે. “આજનો યુગ ગદ્યનો યુગ છે. પ્રાચીન કાળમાં પદ્યનું વર્ચસ્વ હતું. પદ્યના એ ગાળામાં ‘મહાકાવ્ય’નું સ્વરૂપ જ સર્વેસર્વા લેખાતું. સર્જકના વિધવિધ અનુભવોથી માંડીને જ્ઞાનવિજ્ઞાન, માનવવિદ્યાઓ, ભાતભાતનાં કથાનકો એ બધું એમાં સમાવેશ પામતું. કહો કે જીવન-જગતમાં જે કંઈ જોયું-જાણ્યું-અનુભવ્યું એ બધું એમાં ઠલવાતું. જીવનનાં બધાં રસો એમાં શબ્દરૂપ પામતાં, પણ આજે મહાકાવ્યના સ્વરૂપનું આકર્ષણ ઓસરી ગયું છે. એને સ્થાને, ગદ્યના આજના યુગમાં, શિર્ષસ્થ સાહિત્ય સ્વરૂપ તરીકેનું સ્થાન નવલકથા મેળવે છે.”^{૪૧} આમ, નવલકથા એ આપણે ત્યાં પશ્ચિમના સાહિત્ય સંપર્ક પછી નવા આવેલા કેટલાક સાહિત્ય સ્વરૂપોમાંનું એક સ્વતંત્ર સાહિત્ય સ્વરૂપ છે, અને ગુજરાતી સાહિત્યમાં નવલકથાએ માત્ર સો-સવાસો વર્ષ જ પૂર્ણ કર્યાં છે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં નવલકથા લખવાનો સૌપ્રથમ પ્રયત્ન સોરાબશા દાદાભાઈ મુનસફ્ફના નામના એક પારસી લેખકે કર્યો. એમણે ઈ.સ. ૧૮૬૨ માં ‘હિન્દુસ્તાન મધ્યેનું એક ઝુંપડું’ નામની નવલકથા ફ્રેંચવાર્તાના અંગ્રેજી અનુવાદ પરથી રચી.^{૪૨} પરંતુ મૌલિકતાની દ્રષ્ટિએ આ કૃતિનું ઝાઝું મૂલ્ય નથી. એ જ સમયગાળા દરમ્યાન મહીપતરામ રૂપરામ નિલકંઠે ‘સાસુ-વહુની લડાઈ’ નામની એક સામાજિક કથાનું સર્જન કર્યું, પરંતુ જેને નવલકથા કહી શકાય એવા લક્ષણોનો ઉપરોક્ત કૃતિમાં અભાવ હતો. તેઓ નવલકથારૂપી નવીન સાહિત્યિક પરંપરા શરૂ કરવાને અસક્ષમ હતાં, પરંતુ આ કાર્ય નંદશંકર તુળજાશંકર મહેતા રચિત ‘કરણઘેલો’ (ઈ.સ. ૧૮૬૬) એ કર્યું. આ કૃતિમાં નવલકથાના સ્વરૂપગત લક્ષણોના સૌપ્રથમવાર દર્શન થયાં. અને તેથી ‘કરણઘેલા’ને પ્રથમ નવલકથા હોવાનું બહુમાન પ્રાપ્ત થયું.^{૪૩}

‘કરણઘેલો’ ની લોકપ્રિયતાથી પ્રેરાઈને ત્યારપછી મહીપતરામ દ્વારા લિખિત ‘વનરાજ યાવડા’ અને ‘સધરાજેસંગ’ જેવી ઐતિહાસિક નવલકથાઓ આવી, પરંતુ આ કૃતિઓને એક નવલકથા તરીકે ધારી સફળતા મળી નહિ. આ ઉપરાંત આ ગાળામાં બીજા અનેક લેખકોએ આ સ્વરૂપ ઉપર હાથ અજમાવ્યો, પરંતુ ‘કરણઘેલા’ ના પ્રકાશન પછી ગુજરાતી નવલકથા પોતાના ચોક્કસ આકાર અને સ્વરૂપ ધારણ કરવામાં એકવીસ વર્ષનો સમયગાળો લે છે અને ત્યાર બાદ ઈ.સ.૧૮૮૭ માં ગુજરાતી સાહિત્યની સીમાચિહ્નરૂપ નવલકથા ‘સરસ્વતીચંદ્ર’નો પ્રથમ ખંડ પ્રકાશિત થાય છે. ગોવર્ધનરામની આ નવલકથા માત્ર ઘટના પરંપરા નથી, પરંતુ એમાં લેખકનું વિશિષ્ટ જીવનદર્શન રજૂ થાય છે અને એ રીતે એ કૃતિ નવલકથાનું મૂળભુત કાર્ય સફળતાપૂર્વક સિધ્ધ કરતી ગુજરાતી સાહિત્યની પ્રથમ નવલકથા છે.

‘સરસ્વતીચંદ્ર’ નો ગુજરાતી નવલકથા પર પ્રભાવ એ પડ્યો કે આ સાહિત્ય સ્વરૂપને જીવનનું ચિંતન અને મનન રજૂ કરતું માધ્યમ તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યું. પરિણામે એને આવા બૌદ્ધિક કાર્યને ન્યાય આપી શકે એવી પરિભાષાની શોધ આદરવામાં આવી. ગદ્યલખાણોમાં તત્સમ શબ્દોનો વપરાશ વધ્યો. પરિણામે ભાષા ભારેખમ અને કૃત્રિમ બની. લાંબે ગાળે આના વિરોધી પ્રતિભાવરૂપે વાર્તાસાહિત્ય તો લોકભોગ્ય જ હોવું જોઈએ, અને તેથી એની ભાષા તો સહજ અને સરળ જ હોવી જોઈએ એવો મત ઉભો થયો. પરિણામે ઘરેલું, સ્વાભાવિક, ચોટદાર અને છતાં વિચારવાહક એવી ભાષાની શોધ ચાલી. મુનશીએ આ પ્રક્રિયાને ખુબ વેગવંતી બનાવી. મુનશીના આગમનથી ગુજરાતી નવલકથાનો પ્રવાહ એક મહત્વનો વળાંક લે છે. એમના હાથમાં નવલકથાના મહત્વનાં પાસાંઓ જેવા કે કથાવસ્તુ, પાત્રાલેખન, વર્ણન અને દ્રષ્ટિકોણ પરિપક્વતા ધારણ કરે છે અને એ રીતે એમની નવલકથાઓ ગુજરાતી સાહિત્યમાં સીમાચિહ્ન બની રહે છે. મુનશી પછી યુનીલાલ વર્ધમાન શાહ, ધૂમકેતુ, દર્શન, ગુણવંતરાય આચાર્ય, ઝવેરચંદ મેઘાણી અને રમણલાલ વ.

દેસાઈ વગેરે લેખકો નવલકથા ક્ષેત્રે પોતાનું સ્વતંત્ર યોગદાન આપે છે. આમ છતાં એમની લેખનશૈલીમાં નવલકથા કોઈ ખાસ વિશિષ્ટ સ્વરૂપ ધારણ કરતી નથી.

વીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં ભારત દેશનું સમગ્ર સાહિત્ય નવો વળાંક લે છે. એને માટે જવાબદાર પરિબળ છે તત્કાલિન સામાજિક અને રાજકીય પરિસ્થિતિ અને એના પર જોવા મળતો ગાંધીજીના વિચારોનો પ્રભાવ. એ ઉપરાંત એ સમયમાં પ્રથમ વિશ્વયુધ્ધ (૧૯૧૪-૧૯૧૮) પુરું થયું. આ વિશ્વયુધ્ધ દરમ્યાન માનવજાતે અકલ્પનિય યાતનાઓ અનુભવી અને ફલસ્વરૂપ માણસની માનસિકતા અને જીવન મૂલ્યોમાં અભૂતપૂર્વ પરિવર્તનો આવ્યા. એની અસર વિશ્વના તમામ સાહિત્ય ઉપર પણ પડી. ગાંધીજી દક્ષિણ આફ્રિકાથી ભારતમાં આવ્યા. એમણે ભારત દેશના વિવિધ ક્ષેત્રોમાં નવીન માપદંડો અને મૂલ્યોની ઓળખ કરાવી. એમણે શરૂ કરેલી અનેક ચળવળોમાં ગ્રામસુધારણા અને ગ્રામોદ્ધારને અગ્રીમતા આપી. પરિણામે સમગ્ર દેશની પ્રજાનો દ્રષ્ટિકોણ બદલાયો. હિન્દુસ્તાન એ માત્ર શહેરોમાં વસતા લોકોનો નહિ પણ ગામડાંઓમાં વસતાં કરોડો લોકોનો બનેલો દેશ છે અને ગામડાંના વિકાસમાં જ દેશનો વિકાસ રહેલો છે, એ બાબત પરત્વે એમણે લોકોને જાગૃત કર્યા. સમાજના બૌદ્ધિકોનું ધ્યાન હવે ગામડાં તરફ દોરાયું અને આપણે આગળ જોયું તેમ એની અસર સાહિત્ય ઉપર પણ થઈ.

સાહિત્યકારોને ગ્રામ્ય પરિવેશમાં રહેલા વિપુલ અવકાશોનો ખ્યાલ આવ્યો અને એક નવીન સાહિત્યક્ષેત્ર તરીકે એમાં રસ દાખવ્યો. ગ્રામ્ય પરિવેશના ભિન્ન ભિન્ન પાસાંઓનું ખેડાણ શરૂ થયું અને દરેક પાસાંનો એક સાહિત્યિક વિષય તરીકે વિકાસ શરૂ થયો. સાહિત્ય અને જીવનની વાસ્તવિકતાનો નવો સંબંધ સ્થાપિત થયો. એ સમયની નવલકથાઓમાં પણ ધૂંધળી ભાવનાઓ કે અવ્યવહારૂ આદર્શોને બદલે ગામડાંમાં જીવાતા વાસ્તવિક જીવનનું અને એની નક્કર હકીકતોનું નિરૂપણ થવા માંડ્યું. અંગ્રેજી નવલકથામાં થયું એમ સમાજનાં છેવટના તદ્દન સામાન્ય માનવી પર નવલકથા કેન્દ્રિત થઈ. એનો સમાજ, એનું કુટુંબ અને એની સમસ્યાઓ નવલકથાના વિષય સામગ્રી

બન્યા. આમ, ગાંધી-વિચારધારાની અસર હેઠળ આપણી નગરસંસ્કૃતિ ધીમે ધીમે ગ્રામાભિમુખ બનવા માંડી, તો બીજી બાજુ, કોલેજકાળ દરમિયાન અંગ્રજી સાહિત્યના વિદ્યાર્થી રહી ચૂકેલા મેઘાણી જેવા લેખકો અંગ્રેજી નવલકથામાં ચાલી આવતી ગ્રામ્યપરિવેશના નિરૂપણની પ્રથાના પરિચયમાં આવ્યા.પરિણામે ગ્રામ્યપરિવેશના પાર્શ્વભૂમાં કે એને વિષય બનાવીને ઘણી ઉત્તમ નવલકથાઓ લખાવા માંડી અને એમાંથી જ પ્રાદેશિક નવલકથાની સરવાણી કૂટી જે અમુક સમયાંતરે પશ્ચિમમાં વહેતા પ્રાદેશિક નવલકથાના મુખ્ય પ્રવાહ સાથે ભળી ગઈ.આ સંદર્ભમાં મણિલાલ હ. પટેલનું કહેવું છે :

“ ગ્રામજીવનનું નિરૂપણ કરતી નવલકથાનો અભ્યાસ કરવો જરૂરી છે.એમાંથી આપણને કોઈ ભારતીય નવલકથાની પરંપરા મળી આવે ...આપણે ત્યાં કથાવાર્તાની પરંપરા પહેલેથી હોવાથી આપણે નવલકથા જેવું વિદેશી સાહિત્ય સ્વરૂપને ભારતીય ભૂમિકા ઉપર રજૂ કરી શક્યા.”^{૪૪}

ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગ્રામ્ય પરિવેશનું આલેખન કરતી પ્રાદેશિક નવલકથા લખવાની શરૂઆત ઝવેરચંદ મેઘાણીએ ઈ.સ. ૧૯૩૭ માં ‘સોરઠ તારાં વહેતા પાણી’થી કરી.^{૪૫}મેઘાણી સૌરાષ્ટ્રના ગ્રામ્ય જીવનને પોતાની નવલકથામાં નિરૂપે છે, કારણકે સૌરાષ્ટ્રના ગ્રામ્ય પરિવેશે જ એ લેખકની માનસિકતા ઘડી છે. આ બાબતની કબૂલાત કરતા તેઓ લખે છે:

“હું પહાડનું બાળક છું. મારા વડવાઓનું વતન ભાયાણીનું બગસરા આજે તો ત્યાંથી ગીરનું જંગલ કપાતું ઘણું દૂર ગયું છે.છતાં એક દિવસ એ ગરકાંઠાનું ગામડું લેખાતું; અને મારું જન્મસ્થાન છે કુંકુવરણી પાંચાલભોમનું કલેજું ચોટીલા. ચામુંડા માતાના ચોટીલા ડુંગરની લગભગ તળેટીમાં એજન્સીના પોલીસના એ વેળાના અઘોરવાસ લેખાતા (દાઠા) થાણામાં મારો જન્મ થયેલો. મારા મોટેરાં ભાઈઓએ મને એ બચોળિયાની દશામાં છાતીએ તેડી તેડી ડુંગર ફરતા આંટા લેવરાવેલા છે. પાંચાલનું ધાવણ તો હું સવા મહિનો જ ધાવી શકેલો.”^{૪૬}

આમ, એક બાળક પોતાની માતા સાથે જે આત્મીયતા અનુભવે છે તે જ આત્મીયતા મેઘાણી પોતાના જન્મસ્થળ અને વતન સાથે અનુભવે છે. એ પ્રદેશમાં થયેલો ઉછેર, વ્યક્તિ પરિચય, પ્રત્યક્ષ અનુભવો એમના વ્યક્તિત્વના ઘડતરના મહત્વનાં પરિબળો સાબિત થાય છે અને આ જ બાબતો એમના સાહિત્ય સર્જનની સાધનસામગ્રી તરીકે પણ કાર્ય કરે છે. અને એ રીતે જોતા એમના અનુભવની સૃષ્ટિ સિમિત રહે એ સ્વાભાવિક છે. આથી જ શ્રી યશવંત શુક્લ એમના એક લેખમાં લખે છે :

“કલાકાર અથવા સાહિત્યકાર ઇતરજનો કરતાં વિશાળ કે વધારે ઊંડું અનુભવી શકતો હોય તો પણ દેહધારી માનવી હોવાને કારણે એના એવા વિશાળ, ગહન અનુભવને પણ મર્યાદાઓ તો રહેવાની જ. આમ છે એટલે એકાદ થોમસ હાર્ડી પોતાના સંવેદનો આલેખવાને માટે વેસેક્સ પરગણાંની ધરતી અને લોકજીવનને પસંદ કરી લે, તો એકાદ મેઘાણીએ પોતાના સંવેદનોને મૂર્તરૂપ આપવાને માટે સોરઠની ધરતી અને લોકજીવનને પસંદ કરી દીધાં હોય એમાં કશું ખોટું થયું નથી. ઊલટું, સ્વાનુભવના આલેખનમાં ઉત્કટતાનો જે ગુણ આવે છે, તેનો લાભ મળ્યો છે..... પરંતુ હાર્ડીના સાહિત્યનો પ્રધાન સૂર ખોળવા ઉદ્યમ કરનાર વ્યક્તિ કેવળ વેસેક્સને નહી વળગી રહે, પણ એ સ્થળને ભેદીને જે સૂક્ષ્મ દેખાય છે તેને પકડવાનો પ્રયત્ન કરશે. સોરઠ એ મેઘાણીના અનુભવની સ્થળભૂમિ છે, પણ એમાંથી જે વસ્તુને પકડવા મથે છે તે જ મેઘાણીના સર્જનની મુખ્ય પ્રેરણા છે. મેઘાણીના સાહિત્ય સર્જનનો પ્રધાન સૂર તે કેવળ સોરઠ કે સોરઠી જીવન નથી પણ એમાં સંચેલી વ્યાપાક માનવતા છે.”^{૪૭}

મેઘાણી પોતાની નવલકથાઓમાં સૌરાષ્ટ્રના નૈઋત્યખૂણે અને દક્ષિણે આવેલી સોરઠની ધરતીને, ત્યાંની ગીરપ્રકૃતિને અને ઇશાનખૂણે આવેલા ઝાલાવાડની દક્ષિણની પાંચાલની ધરતીને યથાર્થ રીતે આલેખે છે. આ ગ્રામ્ય પ્રદેશની અનેક પ્રાકૃતિક વિશિષ્ટાઓ છે અને એ પ્રદેશની પ્રકૃતિ અને સંસ્કૃતિએ ત્યાંની પ્રજાના વ્યક્તિત્વનું ઘડતર કર્યું, છે અને એમના જીવન, સામાજિક રિવાજો,

માન્યતાઓ, ધર્મ વગેરે પર એનો પ્રભાવ જોવા મળે છે. મેઘાણીએ આ સર્વનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કર્યું અને એને પોતાની નવલકથાના કથાવસ્તુ તરીકે ઉપયોગ કર્યો.

સોરઠ, તારાં વહેતાં પાણી (૧૯૩૭)

લેખક આ નવલકથામાં સોરઠી જનજીવન અને એના વિવિધ પાસાંઓ પર પ્રકાશ ફેંકે છે. વાર્તા કોઈ નાયકની નથી કે કોઈ એક વ્યક્તિની સમસ્યા કે સંઘર્ષનું નિરૂપણ કરતી નથી. સોરઠનો આખો જનસમાજ અને એના પ્રતિનિધિ પાત્રો આ નવલકથાના નાયક છે. લેખકનું પ્રયોજન સોરઠના ગ્રામ્ય જીવનના વિવિધ પ્રવાહોનો પરિચય કરાવવાનું રહ્યું છે. લેખક આ કૃતિની પહેલી આવૃત્તિના નિવેદનમાં લખે છે :

“નાયક નહિ, નાયિકા નહિ, પ્રેમનો ત્રિકોણ નહિ એવી આ સોરઠી જીવનની જનકથા છે. એ કથાનો નાયક આખો જનસમાજ છે.”^{૪૯}

આમ, આ નવલકથાનું કથાવસ્તુ સોરઠના સમગ્ર જનસમાજને આવરી લે એટલું વ્યાપક છે. પોલીસ અધિકારી મહીપતરામ અને દૌહિત્ર પિનાકીની કથાનો પાતળો દોર એમાં પરોવાયો જોવા મળે છે ખરો, પરંતુ એ કથાદોર નિમિત્તે લેખકનું લક્ષ્ય તો સોરઠી જીવનના વિવિધરંગી ચિત્રો પ્રસ્તુત કરવાનું જ રહ્યું છે. આ કથા સોરઠના બહારવટિયાઓની છે, તો બીજા બાજુ, ખેડૂતોની પણ છે. ‘વનસ્પતિજગત’માં જેમ ઝાડવાં પોતાની ધરતીમાંથી જીવન પોષણ મેળવે છે. સોરઠની પહાડી પ્રકૃતિએ એમને ખમીરવંતા અને ખડતલ બનાવ્યા છે. મેઘાણી કહે છે :

“નામનિર્દેશ કરવાની જરૂર નથી એવી કેટલીએ જીવતી વ્યક્તિઓ આ કથાના પાત્રોમાં પોતાની છાયા પાડે છે. બીજા કેટલાંક એવા પાત્રો છે કે જેને કોઈ વ્યક્તિ વિશેષ પરથી નહિ, પણ સોરઠી સમૂહજીવનની સાચી માટીમાંથી ઘડી કાઢવાનો મારો પ્રયત્ન છે.”^{૪૯}

આમ, મેઘાણીને પોતાના જીવનમાં જે વિશિષ્ટ પાત્રોનો પરિચય થયો અને એમને પ્રભાવિત કર્યા એનું વાસ્તવિક નિરૂપણ કરવાનો એનો હેતુ અહિં સ્પષ્ટ થાય છે. આથી આ નવલકથામાં સોરઠી

જનસમૂહમાં રહેલી પ્રચંડ તાકાત, ઉત્કટ સત્યપ્રિયતા, નેક-દિલ પ્રામાણિકતા અને પ્રેમે-મઢયા શૌર્યનું જીવનચરિત્ર રજુઆત પામ્યું છે.

સોરઠ અને પાંચાલની ધરતી ફળદ્રુપ છે અને ત્યાંની પ્રજાનો મૂળભુત વ્યવસાય ખેતી જ છે. પોતાની ધરતી માટે તેઓ બહારવટે ચઢી શકે છે કે પોતાના જીવનું બલિદાન આપવા સુધ્ધાં તૈયાર છે. ત્યાંની માટી માત્ર ત્યાંની વનસ્પતિને જ પોષણ નથી આપતી, પરંતુ ત્યાંની પ્રજા પણ એમાંથી પોષણ મેળવે છે. તેથી જ ત્યાંની પ્રજા પોતાનું ત્યાંની પ્રકૃતિ સાથે અનુસંધાન સાંધતા અકલ્પનિય આત્મીયતા અનુભવે છે. આ વાતની પ્રતિતી આપણને રૂખડ શેઠની વાણીમાં તેમજ કાર્યમાં થાય છે :

“મારે ત્યાં તો વનસ્પતિનું જગત છે. મારા આ બે હાથે કૈક કલમોને આંહીથી ત્યાંને ત્યાંથી આંહી લાગુ કરી નવા નવા રસ, રંગ અને ગંધના મેળ નીપજાવેલ છે. હું અખતરાથી ડરતો નથી. મારી દુનિયા નિરાળી છે. હું માનવીના સમાજનો માણસ નથી. મારી દુનિયા ઝાડવાની છે. હું ઝાડવું છું.....”^{૫૦}.

આમ, રૂખડ શેઠ પોતાને એક પ્રકૃતિના અભિન્ન અંગે તરીકે જુએ છે અને એ જ પ્રકૃતિથી ઓતપ્રોત જીવન ઝંખે છે. રૂખડ શેઠ જ્યારે ચોરી-ડાકાયટીમાં સંડોવાયેલા ભારાડીઓને આશ્રય આપે છે ત્યારે તે કહે છે :

“આશરો તો સહુને આ ધરતીનો છે. એક દિવસ આ ધરતીનો ખોળો મુકીને ભાગી નીકળેલા આ બધાં થાકીને એ ખોળે પાછા વળ્યા છે. ઠરીને ઠામ થઈ ગયા બચાડા શા માટે ન થાય ? અહીં એની તમામ ઉમેદો સંતોષાય છે.”^{૫૧}

ખેડૂત, બહારવટિયા ઉપરાંત તત્કાલીન સમાજમાં પ્રવર્તમાન પ્રતિનિધિરૂપ પાત્રો જેવા કે રજવાડાના ઠાકોર સુરેન્દ્ર દેવ, વેપારી શેઠ, રાવસાહેબ, મહીપતરામ, દાનસિંહ અને વાઘજી ફોજદાર જેવા એજન્સી પોલીસના અમલદારો, હડમાનજીની જગ્યાના બાવા, ક્રિયાંકાડ અને દોરાદાગા મંતરવાનું કામ કરતા ઠાકરદ્વારના પૂજારી, લુલિયો ભિખારી વગેરે આપણી સમક્ષ એક ગામડાંનું

વિશિષ્ટ સમાજચિત્ર રજુ કરવામાં પોતપોતાનું યથાયોગ્ય યોગદાન આપે છે. જીવંત ગ્રામ્યપરિવેશના સર્જનમાં પાત્રો ઉપરાંત નવલકથામાં આવતા પ્રકૃતિના ક્યાંક વાસ્તવિક, તો ક્યાંક કાવ્યાત્મક વર્ણનો મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. સોરઠનો ગ્રામ્ય પ્રદેશ આ નવલકથામાં ધબકતો જોવા મળે છે. સોરઠની ભૂમિના નદી-નાળાં, કોતરો, સીમાડા, વગડા, ઝાડી, ઝાંખરાં, ખંડિયેર, થાણા, બજાર-બધાં જ કોઈક રોમાંચક પરિવેશમાં આપણી સમક્ષ પ્રસ્તુત થાય છે. મેઘાણી ગ્રામ્ય વાતાવરણનું સર્જન કરવા માટે જરૂરી એવી સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ શક્તિ અને એને કલાત્મક રીતે શબ્દબદ્ધ કરવાની કુશળતા ધરાવે છે. ધૂનાળી નદીનો, ‘ઊંટ ગાંગરતું હોય’, એવો ‘વિલાપ-ભરપૂર રવ’, તેનો આ ‘સોનાના મોટા ખૂમચા’, સરખો મેદાન-કિનારો, સામેનો રમકડાંના દેશ જેવો ડુંગરિયાળ પ્રદેશ અને ત્યાં જ ભેખડગઢના ચૂનો ધોળેલાં મકાનોનું ઝુંમખું એ બધું સમગ્ર ગ્રામ્ય પ્રદેશનું સુંદર શબ્દચિત્ર દોરી આપે છે. ‘રાતી પીળી રોશની’ જેવો ગીરના ડુંગરાઓની ધાર પરના લાંપડા ઘાસનો વગડાઉ દાવાનળ, બોરડીના જાળાં, ઊંચી હાથિયા થોરની વાડો, તેવું જ ‘ગીરમાના પેટ’નું ઊંચુ ઘાસ, વનરાઈની ઘટાઓ, ગીરવાસીઓના નેસડા, રાનીવાડાના ખેડૂની વાડી, હાલારી નદી- આ બધો જ પ્રાકૃતિક પરિવેશ મેઘાણીની નવલકથામાં માત્ર પાર્શ્વભૂ તરીકે કામ ન કરતા પાત્ર તરીકે ઉપસી આવે છે.

રૂઢિગત માન્યતાઓ, અંધશ્રદ્ધા, વહેમ વગેરે ગ્રામ્ય પરિવેશનું આગવું લક્ષણ છે. ગામડાંઓમાં ભૂત,પ્રેત અને વળગાડાની વાતો હંમેશા વહેતી હોય છે અને તેથી ભગત-ભૂવા જેવા પાત્રો ગ્રામ્યપરિવેશ પ્રસ્તુત કરતી નવલકથાઓમાં અવારનવાર જોવાં મળે છે. ‘સોરઠ તારા વહેતાં પાણી’માં રૂખડ શેઠને ખૂન માટે ફાંસી આપ્યા પછી તે પ્રેત બન્યો છે એવી વાત લોકોમાં ચર્ચાય છે. એજન્સીના સિપાઈઓ વાતો કરે છે :

“રૂખડ શેઠ ફાંસીએ ગયો, તે તેણે દેવ સરજયા છે. રાવસાહેબના ભાણાભાઈ ઉપર માયા રહી ગઈ’તી. સાંભળ્યું છે કે એની પીરની ઘોડી લઈને રૂખડ દેવ અહીં ગાંડા વડ પાસે આવે છે ને ભાણાભાઈને સવારી શીખવે છે.”^{૫૨}

એક રાત્રે દસ વાગ્યા પછી ભાણાભાઈ પિનાકી એક ઘોડેસવારનો અચલ મૂંગો આકાર જુએ છે. ઘોડો જાણે કે ઊંચો બનીને આકાશે ચડતો હતો. અસવારનાં પગ લાંબા ખેંચાઈને જમીન સુધી લટકતા હોય એવું લાગે છે. આ સમયે પિનાકીને યાદ આવે છે કે અહીં તો તેના મોટા બાપુને સુવરાવ્યા હતા અને રૂખડમામાનો દેહ પણ અહીં જ બળ્યો હતો.^{૫૩} ઉપરોક્ત પ્રસંગો દ્વારા લેખક ગ્રામજનોના મનમાં ઘર કરી ગયેલી અંધશ્રદ્ધાનો નિર્દેશ કરે છે.

ગામડાંમાં વિવિધ જાતિઓ અને એમના અરસ-પરસના વ્યવહારો એક ગ્રામ્ય સમાજનું માળખું ઉભું કરવામાં આધારભૂત અંગ સાબિત થાય છે. પ્રસ્તુત નવલકથામાં કાઠી અને મેર જાતિનું નિરૂપણ થયેલું છે. પસાયતા સુરંગ, દરબાર, ગોદડાવાળા અને લક્ષ્મણ બહારવટિયો કાઠી જાતિનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. બહાદુર અને ખુમારીવાળી કાઠી જાતિમાં સામાન્ય રીતે એમ કહેવાય છે કે જેણે કોઈ એક પરાક્રમ કર્યું હોય તેને કાઠી કન્યા જલ્દી મળે.

આમ, ‘સોરઠ તારાં વહેતાં’ પાણી એ ગુજરાતી સાહિત્યની પ્રથમ પ્રાદેશિક નવલકથા છે, જેમાં સોરઠી ગ્રામ્ય પરિવેશ માત્ર મૂક પાર્શ્વભૂમાં ન રહેતા એક જીવંત પાત્ર તરીકે પ્રસ્તુત થાય છે. સોરઠ અને પાંચાલના પ્રદેશોના પ્રાકૃતિક પરિવેશમાંથી આ કૃતિનું કથાવસ્તુ નીપજેલું છે અને એના પાત્રો, જીવન, વ્યવહારો અને વ્યવસાયો એ પરિવેશનો સ્પર્શ પામે છે. આમ, ગુજરાતી નવલકથા સાહિત્યમાં ગ્રામ્ય પરિવેશની લાક્ષણિકતાઓનું સૂક્ષ્મ નિરૂપણ સૌપ્રથમવાર કરીને નવી કેડી કંડારવાનો યશ મેઘાણીને ફાળે જાય છે.

મેઘાણી પછી ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રાદેશિક અથવા જાનપદી નવલકથા સ્વરૂપ અંતર્ગત ગ્રામ્યપરિવેશનું વાસ્તવિક અને વ્યાપક વર્ણન કરનાર પન્નાલાલ પટેલ (૧૯૧૨) હતા. તેઓ ગુજરાત અને રાજસ્થાનની સરહદે ગુજરાતના ઈશાન ખૂણામાં આવેલા ડુંગરપુર જિલ્લાના માંડવી ગામના વતની હતા અને એમણે એમની નવલકથામાં મુખ્યત્વે સાબરકાંઠાના પ્રદેશનું નિરૂપણ કર્યું છે. પન્નાલાલે પોતાની નવલકથાઓમાં જે પ્રદેશને આલેખ્યો છે તે એક સ્વતંત્ર ભૌગોલિક એકમ તરીકે

અસ્તિત્વ ધરાવે છે અને એ પ્રદેશનું ગ્રામ્ય જીવન, એમની સામાજિક અને આર્થિક સમસ્યાઓ, એમનો મુખ્ય વ્યવસાય કૃષિ અને એના પ્રશ્નો એમની નવલકથામાં યથાર્તરૂપે રજૂ થાય છે. શ્રી કુંજવિહારી મહેતા અને ડૉ.જયન્ત પટેલ, ‘સાહિત્ય સ્વરૂપો’ માં પન્નાલાલની નવલકથાની નોંધ લેતા લખે છે :

“આપણે ત્યાં ગામડાંની પ્રજાના હાર્દને પિછાનીને પૂરા સમભાવથી નિરૂપનારા જૂજ લેખકોમાંના પન્નાલાલ એક છે. એમની બીજી વિશિષ્ટતા એ છે કે ગ્રામ જીવનને સમજવાને માટે પ્રકૃતિચિત્રણને ખૂબ પ્રેરણાત્મકતાથી અને જીવંતતાથી પન્નાલાલ પ્રયોજે છે. ગ્રામ જીવનને આદર્શ નથી બનાવતા, તેમ જડ પણ નથી બનાવતા. પોતે જેવું જીવન ભર્યું છે તેવું જ તેના હર્ષ-શોક, આશા-નિરાશા, સુખ-દુઃખ સહિત રજૂ કરે છે.”^{૫૪}

પ્રાદેશિક નવલકથાની પરંપરામાં પન્નાલાલ પટેલ ‘માનવીની ભવાઈ’ જેવી ઉત્તમ કૃતિ પ્રદાન કરે છે, જેમાં એમણે એકબાજુ હૃદયની ભૂખ તો બીજી બાજુ, પેટની ભૂખ, ભીસ, પરિવાર, સમાજ, ગામ અને શહેરના પ્રશ્નોનું વાસ્તવિક ચિત્રણ કર્યું છે. આ કૃતિના કેન્દ્રમાં કાળુ-રાજુની પ્રણયકથા છે, પરંતુ સાથે સાથે એ સાબરકાંઠાના ઈડરિયા મુલકના ગ્રામજીવનનો સાક્ષાત્કાર કરાવતી ગ્રામીણ સમાજની અનોખી કથા પણ છે. આ કૃતિ વિશે પોતાનો અભિપ્રાય આપતા જશવંત શેખડીવાળા લખે છે :

“ગ્રામજીવનની નવલકથાઓ લખતા ગુજરાતી લેખકોએ તેનું અનુકરણ કર્યું છે. વિશ્વ વિદ્યાલયોમાં ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યના ઉચ્ચ અભ્યાસક્રમમાં, ગુજરાતી જાનપદી નવલકથાના પ્રતિનિધિરૂપ નમૂના તરીકે તેમજ અભ્યાસક્ષમ સાહિત્યકૃતિ તરીકે , તે વારંવાર નિયુક્ત થતી રહી છે. આમ, ‘માનવીની ભવાઈ’ ગુજરાતીની એક મહત્વની અને ધ્યાનપાત્ર નવલકથા છે.”^{૫૫}

માનવીની ભવાઈ (૧૯૪૭)

આ કૃતિમાં ખેતી દ્વારા નભતો એક સમાજ અને એ ખેતીપ્રધાન સમાજને કૂર રીતે કચડી નાંખતા છપ્પનિયા દુકાળની સામે થતાં રાજુ-કાળુના પ્રચંડ પુરુષાર્થના મહિમાને લેખકે પ્રગટ કર્યો છે. છપ્પનિયા દુકાળને સમયે સર્જાતી અસહ્ય પરિસ્થિતિનું આલેખન કરી જનપદનો તાદ્દશ ચિતાર આ કથામાં લેખકે આપ્યો છે. ગુજરાતની ઈશાની સરહદે વસનારા, છપ્પનિયા દારૂણ દુકાળની અસહ્ય સ્થિતિ સાથે સંકળાયેલા ગામડાનાં જમીનગુજારુ જનસમુદાયની કથા ‘માનવીની ભવાઈ’ માં આલેખાઈ છે.

કાળુ અને રાજુની કથાવસ્તુને કેન્દ્રમાં રાખી લેખકે પ્રકૃતિનો પ્રકોપ સહન કરતા લાચાર, નિઃસહાય ગ્રામીણ સમાજનું હૃદયદ્રાવક દ્રશ્ય દર્શાવ્યું છે. ‘માનવીની ભવાઈ’ એ ગ્રામીણ સમાજની વાત છે; ને ગતિ આપનાર બળ તે કાળ છે. જાણે આખી વાર્તાનું મુખ્ય પાત્ર જ કાળ છે, ને બીજા બધાં તો એનાં દોરવ્યાં દોરાય છે.”^{૫૬}

‘માનવીની ભવાઈ’ જેમ કાળપ્રધાન નવલકથા છે એમ વાતાવરણપ્રધાન કથા પણ છે. એમાં તત્કાલિન સામાજિક અને પ્રાદેશિક વાતાવરણ આલેખાયેલું છે.”^{૫૭} છપ્પનીયા કાળનું ભેંકાર છતાં તે સમયનું સજીવ નમૂનેદાર વાતાવરણ આ કથાની મહત્ત્વની સિધ્ધિ છે. દુષ્કાળનું ભવ્ય, વિશિષ્ટ વાતાવરણ આપણી બીજી કોઈ ગુજરાત નવલકથામાં નથી જે લેખક પન્નાલાલની સિધ્ધિ જ ગણાય. તો બીજી બાજુ, કાળની ભીષણ કૂર ગતિ, ખાઉ ! ખાઉ ! કરતો વગડો, કાળઝાળ થઈ વાતો પવન, પેટનો ખાડો પુરવા મથતા માનવીઓની મથામણ, ભૂખ-ભીખનું સર્વત્ર વ્યાપેલું સામ્રાજ્ય, ધરતી પર વરસતો મોતનો વરસાદ, વન, ખેતર, શેરીઓમાં - જ્યાં જુઓ ત્યાં મડદાં વગેરે કડ્ડણ હૃદયસ્પર્શી વાતાવરણનું સર્જન કરે છે. એક બાજુ ગ્રામવાસીઓના સગાઈ, લગ્ન, પંચોના ન્યાય, વાવણી, કાપણી, વેરઝેર આદિ પ્રસંગો અને દિવાળી, નૂતનવર્ષ જેવા તહેવારો વખતે એક વિશિષ્ટ પ્રકારનું

વાતાવરણ તાદૃશ થાય છે. આ કથામાં વહેમની પણ વાત આવે છે, જેના દ્વારા લેખકે લોકમાનસનો સાચો ચિતાર આપ્યો છે. પાત્રોનું વર્તન વાતાવરણને અનુરૂપ જોઈ શકાય છે.

‘પરથમીનો પોઠી’ પ્રકરણ તો આખા માનવ સમૂહને સ્પર્શતા વાતાવરણને વ્યક્ત કરે છે. ઋતુઓના ગતિચિત્રો અહીં જોવા મળે છે. તો લોકોનો અનેરો ઉત્સાહ એ રંગીન વાતાવરણમાં જોઈ શકાય છે : “ગામડાંની ઋતુ, મોસમ અને વહેવારનું સર્વોત્કૃષ્ટ વર્ણન વાંચવું હોય તો ‘પરથમીનો પોઠી’ વાંચો. પાંચ લીટીઓમાં ઋતુ-ઋતુનાં ચક્રોમાં ચાલતું ગામડું સજીવન કર્યું છે.”^{૫૮} લેખક આ કૃતિમાં તે સમયના તળપદા વાતાવરણને વફાદાર રહ્યાં છે. પ્રસંગોને અનુરૂપ આનંદમય, ગંભીર, ભયંકર, કડ્ડણ કે ગરમ વાતાવરણ લેખક આલેખી બતાવે છે.

વર્ણનની દ્રષ્ટિએ પણ આ કૃતિ શ્રેષ્ઠ છે. લેખકની આગવી તળપદી વર્ણનછટા કૃતિના પાને પાને પ્રગટ થાય છે. ‘માનવીની ભવાઈ’ સાચા ખેડૂતજીવનની કથા છે, તેથી વિવિધ ઋતુઓ સાથે સંકળાયેલી ખેતી અને લોક વ્યવહારનું વર્ણન ધ્યાનપાત્ર બને છે. વાતાવરણ આલેખવાની જે મહત્ત્વની સિધ્ધિ એમને સાંપડી છે તે પણ આ વર્ણનકલાને જ આભારી છે. પ્રકૃતિ, પાત્રો અને પ્રસંગોના વર્ણનોમાં આ નવલકથા આગવી વિશિષ્ટતા ધારણ કરે છે.

લેખકનો પ્રકૃતિપ્રેમ તો ગાઢ છે. એમનાં પ્રકૃતિનાં વર્ણનો ક્યારેક કવિતા બની જાય છે. કથાની શરૂઆતમાં જ સુંદર પ્રકૃતિ વર્ણવતાં લેખક લખે છે :

“માગશરની મધરાત દબ્યેપગે વહી રહી હતી. ઘઉં-ચણાના કૂણાં છોડ એકબીજાંના પાસામાં પેસવા મથી રહ્યાં હતા. ઝાકળિયામાં રખેવાળો ટૂંટિયાંવાળીને પહેલી ઊંઘ કાઢતા હતા. તાપણાંનો દેવતાય જાણે રાખની સોડ તાણી સૂતો હતો. મોલભર્યા એ વિશાળ પટ આસપાસ આવેલી ટેકરીઓ પરનાં ગામ, અંધારામાં પાધર સરખાં થઈ બેઠા હતા. ધરતી આખીય ઊંઘતી હતી. એટલું જ નહિ, તારાઓથી ખદબદતું આભ પણ શાંત, નીરવ બની ઘોરતું હતું..... બ્રહ્માંડ આખુંય સૂમસામ હતું...”^{૫૯}

‘ગાગડા’ પ્રકરણની શરૂઆતમાં જ આપણે પ્રકૃતિમાં આવતા અણધાર્યા પરિવર્તનનું જીવંત ચિત્ર નિહાળીએ છીએ. અષાઢી દિવસોનું મોહક વર્ણન જ્યારે લેખક કરે છે ત્યારે એમની કલમ ગામઠી પ્રકૃતિની કવિતા બની જાય છે :

“અષાઢી ત્રીજની રીતે આકાશ ચગડોળે ચડ્યું. પાછલી રાતે ધરતી પર વાવાઝોડાનું ઘમસાણ મંડાયું. કૂકડો બોલતાં તો ધરતી અને આભ એકતાર થઈ બેઠાં.

ને પરોઢ થતાં થતાંમાં તો પેલો મેહુલો, ગડગડાટ કરતો ડુંગરોની ઓતરાતી હારમાળામાં ચાલતો થયો. વાયરા, વંટોળ અને વિજળીઓ પણ, લશ્કર સાથે જતા સરપંચની જેમ લોપ થઈ ગયાં.

લોકોએ જોયું તો આ એક રાતમાં છેલ્લી બેચાર ઘડીમાં ધરતીએ જાણે પાસું ફેરવી નાંખ્યું. ગઈ કાલે તો એ, પગ ન મુકાય - એરે ! શ્વાસ રૂંધાઈ જાય એવી વરાળો કાઢતી હતી; જ્યારે આજે એના પર લાંબા થઈને ઊંઘી જવાનું મન થાય એવી ઠંડી, પોચી અને રળિયામણી બની બેઠી હતી. ઠેરઠેર ખાણો અને ખાબોચિયાં છલકાઈ રહ્યાં હતાં. જ્યારે દેડકાં તો જાણે જાત જાતના સૂર કાઢતી ઘંટીઓ ફરી રહી ! ઝાંખરા જેવી લાગતી પેલી વનરાજી, આ એક જ રાતમાં નવપલ્લવિત ન થઈ બેઠી હોય તેમ આંખ ઠરે એવો લીલો રંગ ધારણ કરી જાણે મરક મરક હસી રહી હતી. પક્ષીઓ પણ - વરસાદ સાથે આભના કોઈક ખૂણામાંથી ટોળાબંધ ઉતરી આવ્યાં ન હોય ! રમવાને વરસાદનાં વધામણાં ગાવા ! અને આમ એક જ રાતમાં ધરતી આખીય બદલાઈ બેઠી હતી.”^{૬૦}

પ્રકૃતિના આ વર્ણનો પછી તરત જ ઢોરના આનંદ, બળદોના ડોલન ને વાવણીના હર્ષમાં ગુલતાન થયેલા ગ્રામવાસીઓનાં આનંદ-વ્યવહારનું વર્ણન લેખક કુશળ રીતે કરે છે.

ત્યારપછી ‘દુઃખનાં દળણાં’, ‘દોહયલા દન’ અને ‘ખાંડણિયામાં માથાં રામ’, પ્રકરણોમાં દુષ્કાળના વર્ણનોમાં પ્રકૃતિનાં રૌદ્ર સ્વરૂપનો ભોગ બનતા ભૂખ્યાં ગ્રામવાસીઓની દારૂણ દશા પરાકાષ્ટાએ પહોંચે છે :

“વીસ પચ્ચીસ હાડપિંજર, પેલા મરેલાં ઢોર પર તૂટી પડ્યાં હતાં. દાંત જ છરીઓ હતી ને દેવતા તો પેટમાં ભડભકતો જ હતો ને ? કાળું કંપી ઉઠ્યો. ક્ષણભર તો વહેમ પડ્યો: ‘કે પછી ગીધડાં છે ?’

ગીધની જેમ જ થઈ રહ્યું હતું: કોઈ પેલાં છોકરાંને હડસેલો મારતું હતું તો કોઈ ડોશી વળી ખૂન પીતી હતી. ઢોરના અકકેક પગે બબ્બે જણ બચકાં ભરતાં હતાં, જ્યારે તલવારો સાથે ચડી બેઠેલા પેલા બે જણ તો કાપી કાપીને - લંગોટી ઉપરાંત કપડું હોય તો ખોળોય વાળે ને ? બગલમાં મારતા તો વળી પેટને સાથળ વચ્ચે દબાવતાં હતાં. તલવારનો ડર હતો તોય કોઈ કોઈ એકાદ લોચો તાણી લેતું.”^{૬૧}

આમ, ઇપ્પનિયા દુકાળનું અને એમાં લોકોની થયેલી ભૂંડી દશાનું હૃદયદ્રાવક વર્ણન લેખકે કર્યું છે. કાળની ભીષણતાને કારણે પોતાનું સર્વસ્વ એવી ધરતીને ત્યજી જતા ખેડૂતો અને ભૂંડી ભૂખનાં અગ્નિને ઠારવા માટે જીવતા ઢોરનેય કાયાને કાયા કરડી ખાનાર તેમજ લૂંટફાંટો કરનાર ભીલોનાં વર્ણનો આપણા માનસ પટ પર કાયમ માટે અંકિત થઈ જાય છે. શ્રી ઉમાશંકરના મત મુજબ લેખકે ઉપસાવેલું આ દુષ્કાળના તાંડવનું ચિત્ર આ નવલકથાને મહાકાવ્યની કક્ષા નજીક લઈ આવે છે. આ નવલકથામાં વ્યક્તિગત જીવનની પાછળ સમષ્ટિનાં રહસ્યનું, આખા ઋતુચક્રનું દર્શન લેખકે કરાવ્યું છે. જીવનના પ્રવાહને ઊંચા-નીચા, આડા-અવળા એવા અનેક પ્રકારના પ્રતિકૂળ વળાંકોમાં ખેંચી જતા એવા કાળનો પરચો લેખકે આપ્યો છે; તો એની સાથે એ પ્રતિકૂળતાઓને પહોંચી વળવાને સામાન્ય માનવીમાં રહેલા સામર્થ્યનું દર્શન પણ કરાવ્યું છે અને ‘દર્શક’ કહે છે તેમ; “દુઃખથી નહિ હારવાની, નહિ ભાગવાની, જમીન સાથે જડાયેલા કૃષકની જળોવૃત્તિ અહીં છે. અહીં પડેલ છે એ વિશ્વવ્યાપી માનવ આત્માની ચીસ. આ પ્રચંડ અવ્યવસ્થા સામે પ્રતિકાર કરવાનું આહ્વાન.”^{૬૨}

‘માનવીની ભવાઈ’માં પન્નાલાલની તળપદી ભાષા આકર્ષે છે. કવિત્વથી ભરેલી એમની શૈલી વાચકને હૈયે વસી જાય છે. ગ્રામીણ સમાજની બોલચાલની ભાષા અહીં જીવંત બને છે. લેખક ગામડું લાવે છે ને ગ્રામજીવનના પ્રશ્નો પણ લાવે છે. આ કૃતિમાં લેખકે ગામડાંની અનેકવિધ સમસ્યાની રજૂઆત કુશળ કલાકારની અદાથી અનોખી બાનીમાં રજૂ કરી છે.

હરકોઈ પ્રકરણ, એનું મથાળું કે પછી એમાં આવતા સંવાદો, વર્ણનો વગેરેનું સામર્થ્ય ધ્યાનપાત્ર બને છે. નવા જ વાક્ય પ્રયોગો, આગવી વર્ણનછટા એમાં પાને પાને પડી છે અને સરળતાથી વહેતી એમની શૈલી મધુર બની છે.

લેખકની આગવી વર્ણનછટાને ઓપ આપવામાં એમની તળપદી ભાષાએ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. એમના પ્રકૃતિ વર્ણનોમાં કાવ્યાંશો રહેલા છે. એમની ગામઠી કવિતામાં ધરતીની મહેક હોય છે. દર્શક ‘માનવીની ભવાઈ’ માટે આગળ વળી કહે છે :

“વર્ણન ચિત્રાણમાં જ શા માટે, વાર્તાલાપોમાં, કટાક્ષોમાં, મનોમંથનોમાં જે ભાષાસામર્થ્ય ઠેર ઠેર પડ્યું છે તેમાં અભ્યાસની થોકબંધ સામગ્રી પડી છે - ક્યાંક છે સ્થિર મોતીની સેરો તો ક્યાંક છે અંગારાનો ઢગલો, ક્યાંક છે સજાવેલી તલવારના ઝટકા તો ક્યાંક છે અંતરમાં ખૂંચી ગયેલ શલ્યની વેદના, તો ક્યાંક છે મનોમંથનરૂપી લોઢના ઉછાળા.”^{૬૩}

ગુજરાતી નવલકથામાં ઈશાનિયા ખૂણાના પ્રદેશનો, ત્યાંની પ્રજાનો તેમાંય ભીલ જાતિનો સૌપ્રથમ પરિચય આ રીતે પન્નાલાલ આપણને કરાવે છે. આ પ્રજાના જીવનની આગવી રૂઢિ, પ્રણાલિકાઓ, તેમના રીતરિવાજો, વિચારવલણો અને ઉત્સવો, ત્યાંની ડુંગરાળ પ્રકૃતિનાં ક્ષણે ક્ષણે પલટાતા મિજાજનું અને ત્યાં જીવાતા જીવનનું સર્જનાત્મક નિરૂપણ લેખકે કર્યું છે. “ગ્રામજીવન જે વિશિષ્ટ સ્થળ-કાળ અને પ્રાકૃતિક પરિવેશમાં શ્વસે છે, ફૂલેફાલે છે, તેનું તેઓ ભર્યું ભર્યું, સજીવ, સૂચક આલેખન કરે છે.”^{૬૪} આ ઉપરાંત આ નવલકથામાં આપણને પન્નાલાલ ગ્રામ્ય સમાજના ગરીબી જેવા સામાન્ય સમસ્યાઓની પણ આગળ જ્યાં અતિશય અનુકંપાજનક પરિસ્થિતિ પ્રવર્તે છે

ત્યાં લઈ જાય છે. એ સૃષ્ટિ છે ભિલોની. પન્નાલાલે આ રીતે ગુજરાતી નવલકથાને સૌપ્રથમવાર આરણ્યકોની સૃષ્ટિમાં પ્રવેશ કરાવ્યો છે.

પન્નાલાલ પટેલ પછી ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગ્રામ્ય પરિવેશનું આલેખન કરતા નવલકથાકારોમાં ઈશ્વર પેટલીકરનું નામ આવે છે. તેઓ તેમની નવલકથામાં મોટેભાગે મધ્ય ગુજરાતમાં આવેલા ખેડા જિલ્લાની અને તેમાંય ખાસ કરીને ત્યાંના ચરોતર પ્રદેશની પાટીદાર કોમનું તેમજ મહી નદીના કાંઠાના પ્રદેશમાં વસતી પાટણ-વાડિયા કોમનું નિરૂપણ કરે છે. આવા પ્રાદેશિક પરિવેશ ઉપર લેખક મારફાડ, ચોરી-લૂંટ અને ખૂન વગેરે ગુનાઓ માટે પંકાયેલી, ત્યાં વસતી પાટણવાડિયા નામે ઓળખાતી ગુજરાતના ખેડૂ-ઠાકરડાઓની એક સૌથી નીચલી કોમના જીવનનું પ્રાદેશિક કથાવસ્તુ તેમની નવલકથામાં આલેખે છે.

‘જનમટીપ’ એમની આવી જ નવલકથા છે. તેમની આ કૃતિમાં પણ મહી કાંઠાની પાટણવાડિયા કોમના પાત્રોનું આલેખન થયેલું જોવા મળે છે. આ નવલકથામાં કોઈ ચોક્કસ પ્રદેશ અને ચોક્કસ જાતિનો ઉલ્લેખ થયેલો જોવા મળે છે. લેખકે જે પાત્રો લીધાં છે એ ગામડાંના છે. પ્રદેશ પણ ગામડાંનો છે. અને એ રીતે આ કૃતિ ગ્રામ્ય પરિવેશનાં આલેખનની દ્રષ્ટિએ ધ્યાન પાત્ર બને છે.

જનમટીપ (૧૯૪૪) :

આ કૃતિમાં લેખકનું લક્ષ્ય પાટણવાડિયા કોમની વિશિષ્ટતા દર્શાવવાનું રહ્યું છે. જેઓ સ્વમાન અને અભિમાન ખાતર કોઈનો પ્રાણ લઈ શકે છે, તો પોતાના પ્રાણનું બલિદાન પણ આપી શકે છે. આમ છતાં સામાન્ય રીતે તેઓ પ્રકૃતિમય અને કૃષિમય જીવન જીવે છે. કૃષિ એમના જીવનનો આધાર છે. આ કૃતિમાં ઘણી ઘટનાઓ ખેતરમાં જ ઘટે છે. કથાની માંડણી એક પ્રભાતે ભીમાના ખેતરમાં જ થાય છે અને બરાબર એક વર્ષ બાદ ધગધગતા ધૂપ ભળે ચાલી રહેલ કાપણી વચ્ચે આ કથા પૂરી થાય છે. આ કૃતિમાં આલેખાયેલી પ્રજા ખેતીપ્રધાન છે અને તેઓની ભૌગોલિક અને

પ્રાકૃતિક પરિસ્થિતિને આધીન જીવન જીવે છે. ઋતુચક્રના અનુસંધાનમાં એમનું જીવનચક્ર અનેક પ્રકારના સુખ-દુઃખની ઘટમાળમાં ચાલ્યા કરે છે.

પોષી પૂનમની સાંજે અતિશય ટાઢ પડે છે. બધાં વેળાસર ખાઈપીને તાપણીએ બેસી જાય છે. ખાટલામાં સુવા જનારને ગોઠડી પાણીથી ભીની થઈ ગઈ હોય એટલી ઠંડી લાગે છે. ઊભા પાકનું કાલે શું થશે ? એ પ્રશ્ન તેમનાં દિલ વલોવી નાંખે છે. ત્યારે કોઈ તમાકુંના ખેતરમાં ધૂમાડો કરવાની યોજના રજૂ કરે છે, તો કોઈ આખી રાત કોસથી પાણી પાવાની દરખાસ્ત મૂકે છે, તો વળી કોઈ રાખનાર રામ તો ચાખનાર કોણ ? ની આ સ્થિતિ પ્રભુના નામે લમણે હાથ દઈને બેસી રહેવામાં સંતોષ માને છે.^{૬૫}

ચંદાએ પાટણવાડિયા કોમની અત્યંત મહેનતું સ્ત્રીવર્ગનું પ્રતિનિધિરૂપ પાત્ર છે. એની દિનચર્યામાં આપણને એ કોમની તમામ સ્ત્રીઓની રોજંદી પ્રવૃત્તિની પ્રતીતિ થાય છે :

“સવારના પહોરમાં વહેલી ઉઠી એ છાણવાસીદું કરી લેતી. બપોરના ભાથા માટે રોટલા, શાક કે કઢી તૈયાર કરી, પછી વખત વધે તો ઉતાવળી ઉતાવળી એ નદીએથી પાણી ભરી લાવતી, બાકી રહે તેટલું કામ સાંજે ખેતરમાંથી આવ્યા પછી પુરું કરતી. રાત આખી જાણે કામ કરવા બનાવી હોય તેમ તે અર્ધી રાત સુધી ગડમથલ કર્યા જ કરતી. દિવસ આખો તો ખેતીના કામમાં જ ગાળતી.”^{૬૬}

સાંજે બધાં ખેતરેથી ઘર તરફ પાછા વળે ત્યારે ચંદા એના દિયર-નાણંદ, રાકો-જેલી માટે કપાયલી બાજરીમાંથી લીલાં લીલાં ડૂંડાં પોંક પાડવા માટે લઈ લે છે. ઘેર આવી ચંદા ચૂલો સળગાવે છે, ખીચડીનું આંધણ મૂકે છે, ખાલી થયેલું પાણી ભરવા બેડું માથે મૂકે છે, બકરીને પાલો ધીરે છે, ભેંસને બફાઈ ગયેલું ગોતું મૂકે છે, બળદને બે-ચાર દિવસ થયા હતા એટલે ઊંને પાણી નવડાવે છે, દેવતા પડતા છોકરાંને પોંક પાડી આપે છે અને મોડી રાતે કામમાંથી પરવારી પથારીમાં દિયર-નાણંદને વાર્તા કહે છે.^{૬૭}

‘જનમટીપ’ ની શરૂઆતમાં શ્રાધ્ધ પક્ષના દિવસોમાં, ઓતરા-ચિતરા નક્ષત્રમાં ખેતરમાં કામ કરતા પાટણવાડિયા ખેડૂતોનું આલેખન લેખક કરે છે :

“શ્રાધ્ધ પક્ષના કામના દિવસોમાં પાટણવાડિયા કોમનું આખું ગામ ખેતરમાં કામે વળગી ગયું હતું. ઘેર તો રડયું, ખડયું, ઘરડું ગોબરું કે માણસની પૂરતી હોય તો જુવાન વહુવારુ ઘરના વાસી કામથી પરવારી ભાથું લઈ જવા પૂરતી રહેતી.”^{૬૮}

આજ પ્રમાણે લેખક આ કથાના અંતમાં પણ એજ ઋતુમાં ખેતરની ધરતી પર કાપણીનું દ્રશ્ય નિરૂપે છે :

“શ્રાધ્ધ પક્ષનો સૂર્ય ઋતુક્રમણ કરીને પાછો આવી ગયો. એનો એ જ ઓતરા-ચિતરાનો બાજરીવાઢ તાપ ! લળી પડેલાં બાજરીના ડુંડા પવનની લહેરોમાં નમી પડયા હતાં. કપાળેથી પરસેવાના રેલા ઉતરતા ખેડૂતો બાજરીની ઓળ કાપી રહયાં હતાં..... ખેતરમાં જ પણ જે ભાગમાં બાજરી હતી તેનાથી ઊંચાણનાં ભાગમાં આ સાલ બાજરી કરી હતી..... સમડાને ડાળે ખોઈ બાંધી કંકુ ચંદાના બે-અઢી મહિનાના છોકરાને હીચકા નાંખતી હતી. ચંદા, ભાગિયો અને બીજા બે મજૂરો બાજરીની ઓળી ઝપાટાબંધ કાપી રહ્યાં હતાં.”^{૬૯}

ચંદાની આવી રોજીંદી પ્રવૃત્તિઓ અને કૃષક કુટુંબની દિનચર્યાના નિરૂપણ દ્વારા લેખક એક ગ્રામ્ય પરિવેશનું આબેહુબ ચિત્ર ઉપસાવવામાં અસાધારણ સફળતા હાંસલ કરે છે. ગ્રામ્ય પરિવેશના એ આલેખનમાં આપણને એમની સૂક્ષ્મ નિરિક્ષણ શક્તિ અને સૂઝના દર્શન થાય છે અને આપણે એક ગ્રામ્ય સમાજનો ખુબ નિકટતાથી પચિય પ્રાપ્ત કરીએ છીએ.

પાટણ-વાડિયા જેવી પછાત કોમના લોકો માતા, ભૂવા, દોરા-ધાગા, ભૂત-પ્રેત વગેરેમાં સવિશેષ શ્રદ્ધા ધરાવતા જોવા મળે છે. ‘જનમટીપ’ માં લોકો એવું માને છે કે એકાંત સ્થળમાં મૃત્યુ પામેલી જીવી ભૂત થઈ છે અને ગામ બહાર આવેલા ખેતરના શેઢા ઉપર આવેલા આંબલીના ઝાડ ઉપર તેનો વાસ છે.^{૭૦} કોઈ પ્રિય વસ્તુ કે વ્યક્તિની પ્રાપ્તિ માટે આ કોમના લોકો પીરની બાધા રાખી

નૈવેદ્ય ધરાવે છે. રામનવમીને દિવસે ભરાતા રામદેવપીરના મેળાના દિવસે ફકીરની દરગાહમાં રહેલા રામદેવપીરની બાધા રાખવા માટે માંદગીમાંથી ઊઠેલો મનોર જાય છે. ત્યાં તેને પોતાની પ્રિયતમા ચંદાને મળવાના પણ કોડ છે. મનોરની સાથે એનો મિત્ર વીરજી બકરીની ભેટ લઈને ઊભો છે. હિંદુઓમાં સારી આસ્થા ફેલાવનાર અને તેમનાં દિલ કેમ જાળવવાં એ સારી રીતે જાણનાર ફકીર શ્રીફળનું નૈવેદ્ય ધરાવ્યા પછી બકરીને હલાલ ન કરતાં લોહીનું એક ટીપું જ એ દરગાહ પર છાંટીને બાધાની વિધિ પુરી કરે છે, અને મનવાંચિત વ્યક્તિની પ્રાપ્તિ માટે તેલનો ધૂપ દીધેલો દોરો મનોરના જમણા હાથે બાંધે છે.^{૭૧}

આ ઉપરાંત હોળી-ધૂળેટી જેવા ઉત્સવો પણ તેઓ ખૂબ ઉત્સાહથી ઉજવે છે, પરંતુ ધૂળેટીની રમતમાં બરાબર દારૂ પીને તેઓ સામસામા વેર પણ વાળે છે. જેમકે દેવો આ રમત દરમ્યાન સામાપક્ષના એક વ્યક્તિની ખોપરી ફાડી નાંખે છે. આમ, આ પર્વની ઉજવણીમાં પણ આ કોમની વેરવૃત્તિ અને ખૂન્નસ આગળ આવ્યા વિના રહેતા નથી.

આ ઉપરાંત આ નવલકથામાં પાટણવાડિયા કોમનો પહેરવેશ, એમની વિશિષ્ટ બોલી વગેરે એક ગ્રામ્ય વાતાવરણ સર્જવામાં મહત્વના પરિબળો સાબિત થાય છે. ગ્રામ્ય પરિવેશના તમામ પાસાંઓ આ કૃતિમાં કલાત્મક રીતે રજૂ કરવામાં આવ્યા છે. ‘જનમટીપ’ ના ‘પ્રવેશક’માં શ્રી મેઘાણી આ બાબતની નોંધ લેતાં લખે છે :

“ચોકઠામાંથી મુક્ત રહેલો કોઈ કોઈ લેખક એકાએક ઝબકે છે અને પોતાની અનુભવેલી, પગ તળે ખૂંદેલી કે પ્રાણ ભરીને પીધેલી નાની એવી લોકદુનિયાનું પણ કલાદર્શન લઈ આવે છે, ત્યારે ગુજરાતમાં નવાં અજવાળાં પથરાય છે, અને આખાઢની પ્રથમ દ્રષ્ટિએ પલળેલી ધરતીની ધૂળમાંથી જે સોડમ ઉઠે છે તેવી સોડમ એ આપણને પ્રસન્ન કરે છે. એવી નિજ ધરતીની સુગંધ સાતેક વર્ષ પૂર્વે ભાઈ પન્નાલાલ લઈ આવ્યા, અને આજે ભાઈ ઈશ્વર પેટલીકર લાવે છે.”^{૭૨}

‘જનમટીપ’ એ ઈશ્વર પેટલીકરની પ્રથમ નવલકથા છે અને એમની આ કૃતિ ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગ્રામ્ય પરિવેશનું નિરૂપણ કરતી નવલકથાઓની સાંકળની મહત્વની કડી છે. એમની કૃતિઓનું મહત્વ દર્શાવતા રઘુવીર ચૌધરી અને રાધેશ્યામ શર્મા કહે છે : “પેટલીકરના પ્રશ્નો જુના બનતાં ભવિષ્યનો વાચક એમની કૃતિઓ સામે આંખ આડા કાન ન કરે તે અશક્ય નથી. પણ સામાજિક ઇતિહાસના અભ્યાસીઓ માટે પેટલીકરનું વાચન ભવિષ્યમાં પણ અનિવાર્ય રહેશે.”^{૭૩}

એમના પછી યુનીલાલ મડિયા(૧૯૨૨) સૌરાષ્ટ્રના ગ્રામ્ય પરિવેશને પોતાની નવલકથાઓમાં આલેખે છે. આ નવલકથાકાર એમના પ્રદેશના અંતરિયાળ ગામડાંઓનું, ગિરનાર અને ગીરનાં જંગલોનું, નદી-નાળાંઓનું એ પ્રદેશની ધરતી અને એમના ખેતીપ્રધાન સમાજનું પોતાની નવલકથાઓમાં આલેખન કરે છે.

‘લીલુડી ધરતી’માં આપણને ગ્રામ્ય પરિવેશની એ પ્રદેશના લોકોની જીવનશૈલી, માનસ, માન્યતાઓ પર કેવી અસર થાય છે એ જોવા મળે છે. ગુંદાસર જેવું ગામ વૈશ્વિક ધોરણે વહેતા પ્રવાહોથી મુક્ત છે અને એની પ્રાદેશિક વિશિષ્ટતાઓ અકબંધ રહેવા પામી છે. ઓઝત નદી, ગીરનાર, ગામનો વગડો વગેરે ગ્રામ્ય પરિવેશના તત્ત્વો આ કૃતિમાં લોકજીવનમાં એ હદે વણાઈ ગયેલા છે કે તેઓ જીવંતપાત્રોની માફક પ્રતિતીકર લાગે છે. જીવનની તમામ બાબતોમાં ખેતીને પ્રથમ પ્રાધાન્ય આપવામાં આવે છે. હાદા પટેલના કુટુંબના તમામ સભ્યો ધરતી સાથે સંકળાયેલા છે.

‘પાવક જવાળા’ અને ‘ઈંધણ ઓછાં પડ્યા’ જેવી નવલકથાઓ સ્વાતંત્ર્યની લડતની વાતો કરતી હોવા છતાં પાર્શ્વભૂ તો ગ્રામ્ય પરિવેશ જ છે. એમની નવલકથાઓમાં ગામડાંમાં એક સામાજિક માળખાંની રચના કરતા અલગ અલગ જાતિ અને વ્યવસાયના તમામ પ્રતિનિધિ પાત્રોના દર્શન થાય છે. એ પાત્રોના વિચાર, વર્તન અને વલણો આપણને ખૂબ જ સહજ અને વાસ્તવિક લાગે છે એનું મુખ્ય કારણ એ છે કે મડિયા પોતે પણ એ પ્રદેશની ધરતીનાં જ સંતાન છે અને જેમ થોમસ હાર્ડિએ પોતાના વતન ‘Wessex’ને પોતાની નવલકથાઓમાં આલેખ્યો છે તેમ યુનીલાલ મડિયાએ પોતાના

વતન ‘સૌરાષ્ટ્ર’ ને પોતાની કૃતિઓમાં પ્રસ્તુત કર્યો છે. આ બંને નવલકથાકારોની કૃતિઓમાં નિરૂપીત ગ્રામ્ય પરિવેશના તુલનાત્મક અભ્યાસ અને અવલોકન હવે પછીના પ્રકરણોમાં કરવામાં આવ્યા છે.

યુનીલાલ મડિયા બાદ ગુજરાતી નવલકથામાં પ્રધાનપણે ગ્રામ્ય પરિવેશનું આલેખન કરનાર પીતાંબર પટેલ (૧૯૧૮) હતા. એમણે ગ્રામ્ય પરિવેશનું નિરૂપણ કરતી નવલકથાઓની હારમાળામાં ‘ધરતીના અમી’ અને ‘ખેતરને ખોળે’ જેવી કૃતિઓ આપી. આ બંને નવલકથાઓમાં ગ્રામ્ય પરિવેશની વિશેષતાઓનું નિરૂપણ નિઃશેષપણે થયેલું જોવા મળે છે. તેઓ પોતાની કૃતિમાં ઉત્તર ગુજરાતનાં પાટણવાડા અને મહીકાંઠાના ગ્રામ્ય પ્રદેશનું આલેખન કરે છે.

ધરતીનાં અમી (૧૯૬૨) :

આ કૃતિમાં લેખક ઠાકરડા કોમની કથા આલેખે છે. એમાં ઠાકરડા કોમનું ખમીર નિરૂપાયું છે. આ પ્રજા ચોરી, લુંટફાટ કરીને પોતાનું ક્ષાત્રતેજ દર્શાવે છે. સોનાપુર ગામના હાથીજીની પુત્રી રૂપા અને રતનપુરના વીરાજી વચ્ચે જનમાષ્ટમીના મેળામાં પ્રેમ થાય છે. આ પ્રેમ લગ્નમાં પરિણમે છે. આ પ્રસંગને કારણે ઈર્ષ્યાજનક અનેક પ્રસંગો ઉભા થાય છે. રૂપાના પિતા હાથીજી અને વરસંગજી સગા ભાઈ છે. છતાં એક ચોરીનો ધંધો છોડીને સાધુ જીવન ગાળે છે, તો બીજો ભાઈનું નખ્ખોદિયું ખાવા ભત્રીજીના વરને- ઘરજમાઈને ઘરમાંથી કાઢવા ઝેર ઓકે છે. છેવટે જમાઈના હાથે મરાય છે. વરસંગજીનું ખૂન વર્ષોથી વેરી બનેલા કાકી અને ભત્રીજીને નજીક લાવે છે. પોતાને ખાતર કાકાનું ખૂન કરીને નાસી જનાર પતિ વીરાજી પ્રત્યે એને પ્રેમ છે, તો બીજાબાજુ, બહારવટાનાં કૂર કર્મો પ્રત્યે નફરત છે. વાર્તાનો કેન્દ્રમાં આ સંઘર્ષ રહેલો છે.

પ્રેમાળ અને પ્રરાક્રમી એવી આ પ્રજાનું જીવન અંતે તો ધરતી સાથે જ સંકળાયેલું છે અને સામાન્ય રીતે ખેતી દ્વારા તેઓ પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે. વરસંગજીના મૃત્યુ પછી વર્ષોથી વેરી બનેલા બે ભાઈઓના ઘર એક બની જાય છે. જ્યારે જમનીને પોતાના પતિના ખૂન પછી ઘરના

ભરણ-પોષણની ચિંતા સતાવતી હોય છે ત્યારે રૂપા, કશો ભેદભાવ રાખ્યા વિના કાકીના ઘરમાં પ્રવેશે છે અને કહે છે:

“કાચી..... ઓ જમની કાચી..... પરતાપ ચ્યાં ગયા ? એને મોકલો મારી હારે. આજ તમારું તળાવડીવાળું ખેતર ખેડવાનું છે... ને બાજરીનું બી તૈયાર રાખજો. કાલે એમાં બાજરી પેરી દેવાની છે. તમારા ઘરમાં બીનો જોગના હોય તો મારે ત્યાંથી લઈ જજો.”^{૭૪}

આમ, રૂપાને વરસંગજીના પડતર ખેતરમાં ખેડવાની અને વાવણીની પહેલ કરતી જોઈને કાકીને સુખદ આશ્ચર્ય થાય છે અને એની કુટુંબના ભરણ-પોષણની ચિંતા દૂર થાય છે.

વેરીવૃત્તિ, સ્વાર્થની નિરર્થકતા સમજાવી માત્ર ધરતીમાતાને જ છેવટનો આધાર તરીકે વર્ણવતા હાથીજી, વરસંગના પુત્ર પ્રતાપને કહે છે:

“પરતાપ ! દીકરા, હવે ખબરદાર થઈ જા. લે આ કોદાળી અને ખેતરમાં ભાળે ત્યાંથી શૂળિયાં કાઢી નાંખ..... આ બધી ધરતી તમને સોંપી તમે ભઈબુન સંપીને રળી ખાવ.” ને હાથમાં તાજું જ ખેડાયેલું માટીનું ઢેરૂ લઈને બોલ્યો :

“ધરતી તો એકના અનેક ખાલવાવાળી માવડી છે. એની જેવી ચાકરી કરશો એવું પામશો.”^{૭૫}

નથાજી તે હાથીજીના કુટુંબનો જૂનો સાથી હતો. વીરોજી ખેતી સંભાળવાનો હતો એટલે તેને છૂટો કર્યો હતો, પરંતુ વીરોજી તો ખૂન કરીને નાસી જાય છે; એટલે રૂપા પોતે જ એમની સાથે નથાજીને તેડાવે છે અને હળ જોતરવા તૈયાર થાય છે. એક સાંજે ખેતર ખેડવાનું ચાલુ કરે છે અને બીજે દિવસે તો આખું ખેતર ખેડી નાંખે છે. રૂપા બાજરીનું બિયારણ તૈયાર કરે છે અને હાથીજી સાથે રહી બાજરી પહેરાવે છે.^{૭૬}

રૂપાની સ્ફૂર્તિ અને ચોમાસાના દિવસોમાં રૂપાની દિનચર્યા વર્ણવતા લેખક લખે છે:

“અત્યારે ચોમાસાના દા’ડામાં કામે કેટલું રહેતું હતું ? એક તો બળદ ને ભેંસની ચાર લાવવાની, છાણપાણી કરવાનું, પાછું ખેતરમાં બાપને ભાત આપવા જવાનું, રાતના બળદ માટે ગુવાર બાફી રાખવાનો. ભેંસ દુઝણી હતી એટલે એને માટે કપાસ તૈયાર કરવાના. કામ ગણવા બેસે તો ક્યાં પાર આવે તેમ હતો ?”^{૭૭}

ઋતુની પ્રથમ વર્ષાના ઝેંધાણ અને ધરતીના પુત્રોની વરસાદની આતુરતાને લેખક જે રીતે વર્ણવે છે એમાં આપણને ગ્રામવાસીઓ અને પ્રકૃતિ વચ્ચેના અતૂટ અને આત્મીય સંબંધોની ઝાંખી થાય છે :

“રાતના ઉકળાટ વધતો હતો. દિવસે વળી જોરથી પવન ફૂંકાતો હતો અને ક્યારેક તો આંધીયે આવતી હતી, પણ આ આંધી વાદળીઓને પણ ખેંચી જતી હતી. જાણે વરસુ વરસુ કરીને મેહુલિયો પણ સૌને ટટળાવી રહ્યો હતો. તાપથી અને બાફથી હવે તો સૌ તંગ આવી ગયાં હતાં. એટલે તો સૌના મોંમાંથી એક જ ઉદ્ગાર નીકળતો હતો : ‘વરસો બાવલીઓ વરસો હવે તો મન મુકીને એકવાર વરસો.’

પણ એમ માંગ્યા મેહ મળતા હોય તો..... તો ધરતીના પુત્રો ન્યાલ થઈ જાય ને !..... ને આખાઢી વાદળાં આકાશમાં ગોરંભાઈ રહ્યાં. જલભારથી આ વાદળીઓ નીચે ઉતરતી હતી જાણે આખા આકાશને આ વાદળીઓએ મઢી દીધું હતું. પવનના સુસવાટા આવ્યા. જાણે સાગ પાર કરીને, પાણીમાં ઝબકોળાઈને આ માતરિશ્વા વાતો હોય એમ વર્ષાની મીઠી સોડમ લઈ આવ્યો હતો. પવનની પાંખે ચડીને મેહુલીઓ આવ્યો તેમ તે સંધ્યાટાણે તો બસ વરસી જ પડ્યો. ધરતી અને આકાશ એક તાંતર કરી મુકે એવું વરસ્યો. વરસ્યો અને સૌનાં અંતરમાં આનંદની હેલી ભરી ગયો. ચોમેર કિલકાર થઈ રહ્યો.

ધરતીએ પણ મેહુલીયાને અંતર ખોલીને ભરપેટે વધાળ્યો હોય એમ તેમના મિલનની મધુર સોડમથી વાતાવરણ તરબતર થઈ રહ્યું હતું. ખેડૂતોના અંતરને આ સોડમ પુલકીત કરી રહી હતી..... ઉત્સાહ પ્રગટાવી રહી હતી.”^{૭૯}

આમ, પ્રથમ વર્ષા પહેલાં અને પછી એક ગામડાંના વાતાવરણમાં કેવો પલટો આવે છે અને એને ગ્રામવાસીઓ કેવો પ્રતિભાવ આપે છે એનું લેખકે અહીં રોચક વર્ણન રજૂ કર્યું છે. આખા વર્ષનું ઋતુચક્ર જ ગ્રામવાસીઓનું વાર્ષિક સમયપત્રક છે અને એને આધિન જ એમની વર્ષ દરમ્યાનની સમગ્ર પ્રવૃત્તિઓ હોય છે. માટે એ લોકો માટે વર્ષના પહેલાં વરસાદનું મહત્ત્વ અન્ય ઉત્સવો કરતા પણ અનેક ગણું વધારે છે. એ દિવસોમાં એમનો આનંદ અને ઉત્સાહ હૈયામાં સમાતા નથી :

“પ્રથમ વર્ષા એ જ ધરતીમાતાને રસબસ કરી દીધી હતી. ત્રીજે દિવસે તો ગામે હળોતરો^{૮૦} જાહેર કર્યા. ધરતીના જાયા ખુશખશુલ થઈ ગયા. બળદને શણગારી રહ્યાં હતાં. હળ તૈયાર કરી રહ્યાં હતા. સૌ એવા તો ગેલમાં આવી ગયાં હતા કે તેમનો થનગનાટ પણ ઉછાળા લઈ રહ્યો હતો.

હાથીજીએ હળ સજાવ્યું. વીરાજીના હાથમાં રાશ આપી શુકનની રાહ જોતા વાસમાં ઉભા રહ્યાં.

રૂપાએ વીરાજીને કુમકુમનો ચાંદ્રો કર્યા. બળદને અને હળને પણ ચાંદ્રો કરી પૂજન કર્યું. વીરાજી અને હાથીજીનાં મોં ગોળથી ગળ્યાં કરાવ્યા અને હાથીજીની ઈશારતથી વીરાજીએ હળ હંકાર્યું.”^{૮૦}

આમ, ગ્રામવાસીઓ માટે કૃષિ અને એને સંબંધિત સાધનો અને પ્રવૃત્તિ માત્ર વ્યવસાયિક ધોરણે જ મહત્ત્વ નથી ધરાવતા, પરંતુ એ સર્વે એક આધ્યાત્મિક દ્રષ્ટિકોણથી પણ મહત્ત્વ ધરાવે છે અને તેથી જ એમની વાવણી, કાપણી વગેરે કૃષક પ્રવૃત્તિઓમાં આપણને એક પ્રકારના સુખ, સંતોષ અને પવિત્રતાના દર્શન થાય છે. તેઓ પોતાના જીવનમાં આ સારું, આ નરસું જેવી મૂલવણી નૈતિક

દ્રષ્ટિકોણ કરતા પણ વધારે આધ્યાત્મિક દ્રષ્ટિકોણથી કરે છે. એમની શ્રદ્ધા કે અંધશ્રદ્ધા, તહેવારો, મેળાઓ વગેરેની ઉજવણી પાછળ પણ એમનું આધ્યાત્મિક માનસ કામ કરે છે.

જેમ કે, ગામડાંમાં મંદિર અને મેળો એકબીજા સાથે ગાઢ રીતે સંકળાયેલા છે. આ કૃતિમાં પણ સોનાપુર ગામ પાસે આવેલા નિલકંઠેશ્વર મહાદેવના મંદિરે જે મેળો ભરાય છે તેના નિરૂપણથી જ લેખક નવલકથાની શરૂઆત કરે છે.

આમ તો એ મંદિર વનવગડામાં નિર્જન હતું. ઉનાળાના દિવસોમાં પૂજારી ત્યાં પરબ બેસાડતાં, એટલે જતાં -આવતા વટેમાર્ગુ પાણી પીવા કે બે ઘડી વિસામો લેવા ત્યાં રોકાતા, નહિ તો ત્યાં ભાગ્યે જ કોઈ ફરકતું, પરંતુ આ મહાદેવનું મહાત્મ્ય ઘણું હતું. લોકો ભોળાનાથની માનતાઓ માનતા. એ મહાત્મ્યને કારણે હોય કે પછી પરંપરાને લીધે. અહિં જન્માષ્ટમીના રોજ મેળો ભરાતો. દુરદુરથી લોકો ખેંચાઈને એ મેળામાં આવતા. મહાદેવને બીલીપત્ર ચડાવીને, તેમના દર્શન કરીને મેળામાં મહાલતા ચગડોળવાળા, ચવાણા અને મીઠાઈવાળા, હોટલવાળા, આવી પહોંચતા. બંગડીઓવાળા અને છુંદણાંવાળાઓ જાણે મેળાની રાહ જોતા હોય તેમ આ દિવસે તો આવી જ જતા. હાટડીઓ મંડાઈ જતી. હોટલોમાં રેડિયો વાગવા માંડતા અને તેના ઊંચા સાદથી આખી સીમ ગુંજી ઉઠતી. આ મેળામાં સાધુ, જતિ, ઢોંગી, સિખારી કે પછી દુખિયાનું દુઃખ જોનારા જ્યોતિષીઓ પણ આવી પહોંચતા. જુગારના અડા જામતા. ફેરીવાળા, લારીવાળા, રેંકડીવાળા વગેરે બે પૈસા કમાવવા ગાંસડા-પોટલાં બાંધીને આવતા. ગામડાંની અલ્લહ છોકરીઓ તો મેળામાં મહાલવા પહોંચી જતી. આખા વર્ષનો થાક ઉતારી, નવી તાજગી અને નવો ઉમંગ હૈયામાં ભરી ઉછળતી, ફલાંગો મારતી, ગાતી, નાચતી મેળામાંથી પાછી ફરતી.

આ મહાદેવના મંદિર પાસે એક કુંડ હતો, એને માટે કહેવાતું કે આ કુંડમાં સ્નાન કરવાથી સર્વ પાપ ધોવાઈ જાય છે. આથી કેટલાંક શ્રદ્ધાળું લોકો તો પાપ ધોવા અને મહાદેવના દર્શન કરી પાવન થવા આ મેળામાં આવતા. આ બધાં કારણોસર નિલકંઠેશ્વરનો મેળો સૌનું આકર્ષણનું કેન્દ્ર બની રહેતો.

આ ઉપરાંત ઠાકરડા કોમમાં પ્રસંગોચિત ગવાતા લોકગીતો પણ લેખકે આ કૃતિના કથાનકમાં વણી લીધા છે, જે આ કૃતિમાં એક અદ્ભૂત ગ્રામ્ય વાતાવરણનું સર્જન કરવામાં સહાયભૂત થાય છે. આમ, આ કૃતિમાં નવલકથાકાર પીતાંબર પટેલ પાટણવાડા જેવા ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં વસ્તી ઠાકરડા કોમની જીવનશૈલી, એમનું કૃષિજીવન, એમની સ્વભાવગત લાક્ષણિકતાઓ, માન્યતાઓ વગેરેનું વાસ્તવિક ચિત્ર દોરે છે અને એ રીતે ‘ધરતીના અમી’ આપણે માટે નોંધપાત્ર કૃતિ સાબિત થાય છે.

પુષ્કર ચંદરવાકર (૧૯૨૧) તેમની નવલકથાઓમાં ભાલ અને કનેરનાં પ્રદેશના લોકોનું ગ્રામ્ય જીવન આલેખે છે. એમણે ‘બાવડાના બળે’, ‘ભવની કમાણી’ અને ‘રાંકના રતન’ જેવી નવલકથાઓ આપી છે. તેમણે પોતાની કૃતિઓમાં પઢાર, કોળી અને વાઘરી જેવી કોમનું લોકજીવન, એમના સામાજિક વ્યવહારો અને વ્યવસાયોનું નિરૂપણ કર્યું છે. તેમનો પ્રદેશ મુખ્યત્વે ખેતી પ્રધાન હોવાથી એમની નવલકથાઓમાં પ્રધાનપણે ધરતીનો પ્રેમ, ખેડૂત જીવન અને ગ્રામ-નવનિર્માણના કથાવસ્તુનું આલેખન થયું છે. એમની કૃતિમાં થયેલા ગ્રામ્ય પરિવેશના નિરૂપણમાં આપણને ગ્રામજીવન અંગે આપણા લેખકોના દ્રષ્ટિકોણમાં આવેલા પરિવર્તનોનો ખ્યાલ આવે છે. ગાંધીજીએ શરૂ કરેલી ગ્રામસુધારણા અને ગ્રામોદ્ધારની ચળવળની અસર એમની નવલકથાઓમાં જોઈ શકાય છે.

બાવડાના બળે (૧૯૫૪)

“ધનપુંજીમાં સાવ અકિંચન, પણ બાવડાના બળમાં અને ઝિંદાદિલીમાં જોરાવર એવા નળકાંઠાના પઢારોનો નિત્યનો કપરો જીવન સંગ્રામ કુદરતે કરેલી કસોટીરૂપ કાળના દિવસોમાં વધુ કપરો બન્યો ત્યારે સ્વરાજે પલટેલી હવામાં તેમના પ્રત્યેની ફરજ બજાવતા માનવતાભર્યા માનવીઓએ એમને સાથ આપતા સરકારી તંત્રે અને વિશેષ તો એ પઢારોની જિજીવિષાએ એમની પાસે જે નોંધપાત્ર પુરૂષાર્થ કરાવ્યો, જેને પરિણામે દોઢ માઈલ જેટલી કઠણ જમીન ખોદી એમણે નહેરનાં પાણી રોડ નદીમાં વાળી તેના કાંઠા પરની જમીનમાં વાવેલ ઘઉંને જીવાડયા અને પોતે

દુકાળનો સામનો કર્યો. એ રીતે વિરાટ શ્રમશક્તિ રાષ્ટ્રના નવનિર્માણમાં અપૂર્વ ફાળો આપે છે એની વાસ્તવપ્રધાન કથા આમાં કહેવાઈ છે.”^{૯૧}

ક્યારીઓમાં ધરુ રોપતા ખેડૂતો, ધરતી અને પ્રકૃતિના ગીતો ગાતી પઢારણો, દુષ્કાળ વખતે રોડ નદીમાંથી નહેર ખોદતા ખેડૂતો, નળસરોવરમાં જાળ નાંખીને પક્ષીઓને પકડવા મથતો પઢાર, માતાના ભૂવાનું ધૂણવું વગેરે પ્રસંગોમાં ભાવકને એ પ્રદેશના ગ્રામ્ય પરિવેશનો પરિચય પ્રાપ્ત થાય છે. આ કૃતિના કેન્દ્રમાં ગામડું અને એની પ્રકૃતિ છે. એ પ્રદેશની વિશિષ્ટ પ્રકારની ભૌગોલિક પરિસ્થિતિને આધીન સમસ્યા અને એ સમસ્યાનો બુધ્ધિ અને બળપૂર્વક થયેલો સામનો એ એની કથાવસ્તુ છે. કોઈપણ પ્રકારની વિષમ પરિસ્થિતિમાં દ્રઢ મનોબળ ધરાવતી એ પ્રદેશની પ્રજામાં આપણને એમની ધરતી પ્રત્યેની શ્રદ્ધાના દર્શન થાય છે. એ ધરતી ફળદ્રુપ હોય કે પછી સૂકી હોય છતાં અંતે તો તેમની મા છે અને જે એમને ‘રોટલાની પુરનાર’ છે. એ પ્રદેશની ધરતી એમને જે આપે છે તે તેઓ આરોગે છે. ખેતી ઉપરાંત પેટ ગુજારા માટે તેઓ બીડ ખોડે છે તો કાદવમાંથી થેગ નામના બી ખોદી કાઢે છે અને તેને શેકીને ખાય છે. આ ઉપરાંત એ પ્રદેશમાં થતાં ‘જિતેલાં’ અને ‘કાંદા’ જેવા કંદમૂળોનો પણ તેઓ ખોરાક તરીકે ઉપયોગ કરે છે. ચોમાસાના અંતે પાણી ઉતરતાં, ચારેકોર ઉગી નીકળતી ગોંદરી કાપવાનું કામ તેઓ કરે છે.

નવલકથામાં આવતા પાત્રો પોતપોતાના પ્રદેશની ધરતીના પુત્રો છે. અને તેથી જ એમના જીવનવલણો, રૂઢાચારો, માન્યતાઓ ઉત્સવો અને વ્યવસાયો ઉપર એમની પ્રદેશગત લાક્ષણિકતાઓની અસર જોવા મળે છે. એમના પ્રદેશે જ એમની માનસિકતા ઘડી છે. પઢાર, કોળી, વાઘરી વગે પછાત કોમો દેવી-દેવતા અને ભૂતપ્રેતમાં માને છે. તેઓ એમની અનેક પ્રકારની સમસ્યાના નિવારણ માટે ભગત-ભૂવાની દોરવાણી મુજબ વિધિઓ કરે છે. જ્યારે વરસાદ પડતો નથી ત્યારે કોઈકે એને બાંધ્યો છે એવું તેઓ માને છે. આવા અનેક પ્રકારના વહેમો અને અંધશ્રદ્ધાનું આલેખન લેખકે આ કૃતિમાં કર્યું છે.

આ કૃતિમાં પઢાર કોમના લોકોનું વેશપરિધાન પણ એમના ગ્રામ્ય પરિવેશના મહત્વના અંગ તરીકે આગળ આવે છે. પઢાર પુરૂષો કેડ પર પછેડી કે ફાળિયું બાંધે છે. આ પછેડી પાંચ હાથ લાંબી તેમજ જાડી દેશી વણાટની ચોંતારી સફેદ ગજીની માદરપાટની હોય છે. તેઓ ડિલ પર કબજા કે કેડીયા પહેરે છે અને ઘરમાં કે ખેતરમાં ઠંડી સિવાયના દિવસોમાં સામાન્ય રીતે ઉઘાડા શરીરે રહે છે. સ્ત્રીઓ છીટનું થેપાડું કે ઘાઘરો તેમજ કસોવાળું ખીટનું કાપડું અને ઓઢણું પહેરે છે, જે તેઓ માથા પર નાંખે છે અને એનો બીજો છેડો પાટલી વાળીને થેપાડામાં ઢૂંટી આગળ ભરાવે છે. કાપડાંમાં તેઓ ભરવાડણો પાસે ભરત પણ ભરાવે છે. એમાં ચાંદલા કે આભલાં પણ ટંકાવે છે.

આ નવલકથામાં લેખકે એ પ્રદેશમાં ગવાતાં લોકગીતો પણ ટાંક્યા છે. જેમાં આપણને એ કોમના લોકજીવનની સાંસ્કૃતિક વિશેષતાઓના દર્શન થાય છે. ખેતરમાં વાવણી કે કાપણી વખતનાં, વરસાદ કે દુષ્કાળના સમયે ગવાતાં ગીતોમાં એમના હૃદયના ભાવો વ્યક્ત થાય છે. આ ઉપરાંત લેખકે એમના સંવાદો એમની પ્રાદેશિક બોલીમાં ઢાળ્યા છે, જે એમના ગ્રામ્ય પરિવેશને સ્વભાવિક અને વાસ્તવિક બનાવે છે. કહેવા માટે આ નવલકથાના નાયક અને નાયિકા ભુરા અને રાજુ છે, પરંતુ સમગ્ર રીતે જોતાં એમાં નિરૂપવામાં આવેલ પ્રદેશનો ગ્રામ્ય પરિવેશ જ આ કૃતિનું મુખ્યપાત્ર તરીકે મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે.

આમ, આપણે જોયું તેમ ગુજરાતી સાહિત્યના બહુ સિમિત નવલકથાકારોએ ગુજરાતના વિવિધ પ્રદેશોના ગ્રામ્ય પરિવેશને પોતાની નવલકથામાં આલેખ્યો છે, તેથી આપણે આ ખંડમાં પોતાની કૃતિઓમાં ગ્રામ્ય પરિવેશનું નિરૂપણ કરતા નવલકથાકારોમાં મુખ્ય એવા ઝવેરચંદ મેઘાણી, પન્નાલાલ પટેલ, ઈશ્વર પટલીકર, પીતાંબર પટેલ અને પુષ્કર ચંદરવાકર અને એમની મુખ્ય કૃતિઓનો સમાવેશ કર્યો છે.

સ્વાતંત્ર્યોત્તર ગુજરાતી સાહિત્યમાં પણ ગ્રામ્યપરિવેશના પાર્શ્વભૂમાં અનેક જાનપદી નવલકથાઓ લખાઈ છે. પરંતુ “છેલ્લાં દાયકાની આપણી જાનપદી નવલકથાઓ કંઈ પરંપરાગત

નવલકથાનો સીધો વિસ્તાર માત્ર નથી. એમાં એક બાજુ નવી સામાજિક રાજકીય ચેતનાનું અનુસંધાન છે; બીજી બાજુ લોક સંસ્કૃતિના તળપદા તત્ત્વો ઝીલવાનું વલણ છે, તો ત્રીજી બાજુ કથન વર્ણનમાં કે ભાવાભિવ્યક્તિમાં નવી છટાઓ, નવી યુક્તિ પ્રયુક્તિઓ યોજવાનું વલણ પણ છે. એક રીતે છેલ્લાં દાયકાની આપણી જાનપદી કથાઓ જુદીજુદી દિશાના સંનિષ્ઠ આરંભો છે.”^{૮૨}

છેલ્લાં દાયકાની જાનપદી નવલકથાઓમાં જયંત ગાડીતની ‘બદલાતી ક્ષિતિજ’ એમાં નિરૂપિત રાજકીય અને સામાજિક પરિસ્થિતિને કારણે સહજ રીતે અનોખી તરી આવે છે. આ કૃતિનો કથાનાયક જીવાભાઈ આપણા સમાજની પછાત અને ઉપેક્ષિત એવી વાઘરી કોમમાંથી આવે છે. વ્યવસાયે તે શિક્ષક છે, પરંતુ અઠંગ અને કાબેલ રાજકારણીઓની ઓથથી તે ધારાસભ્ય તરીકે ચુંટાઈ આવે છે. આમ એક વાઘરી કોમનો સામાન્ય માનવી ધારાસભ્ય બને એ ઘટનાને આપણા સમાજના ઉચ્ચવર્ણનો લોકો કેવો પ્રતિભાવ આપે છે, કેવી પ્રતિક્રિયાઓ દર્શાવે છે તેનું આલેખન આ કૃતિના કેન્દ્રમાં રહેલું છે. તો બીજી બાજુ વાઘરી કોમની જીવનશૈલી, રિતી રિવાજો એમની સ્વભાવગત ત્રુટીઓ અને અંધશ્રદ્ધાનું નિરૂપણ પણ આ કૃતિમાં લેખકે કર્યું છે.

જોસેફ મેકવાને એમની નવલકથા ‘આંગણિયાત’ માં વણકર સમાજનું વાસ્તવિક ચિત્ર દોર્યું છે. જાણીતા સમાજશાસ્ત્રી ધવલ મહેતાએ સમાજશાસ્ત્રીય અભિગમથી એને આવકારતાં ગુજરાતી જાનપદી નવલકથા સાહિત્યમાં એને ચોથું મોજું લેખવી છે તેમના મતે, “પ્રથમ વખત એક અસ્પૃશ્ય જાતિ કેન્દ્રમાં રાખીને તેમના જીવન સંઘર્ષનું આબેહુબ નિરૂપણ લેખકે કર્યું છે.”^{૮૩}

ટીહો, વાલજી, કંકુ, મેઠી વગેરે કથાના મુખ્યપાત્રોમાં વણકર કોમમાં રહેલી આત્મશ્રદ્ધા અને ખુમારીના દર્શન થાય છે. લેખકે આ કૃતિમાં એક દલિત સમાજના જીવન સંઘર્ષોનું મર્મસ્પર્શી ચિત્ર રજૂ કર્યું છે. એમણે આપણા સામાજિક જીવનના બદલાતા પ્રવાહો અને બદલાતી પરિસ્થિતિનો સંકેત આ કૃતિમાં આપ્યો છે. ઉજળિયાત વર્ગ દ્વારા વણકર સમાજનું અને એમાં ખાસ કરીને સ્ત્રીઓનું કેવું શોષણ થાય છે એ દર્શાવવાનો લેખકેનો ઈરાદો સ્પષ્ટપણે જોઈ શકાય છે. જોસેફ મેકવાને આ વણકર

સમાજના વ્યક્તિઓ સાથે ગાઢ સંપર્કમાં રહ્યાં છે. એટલે એ વર્ગની જીવનશૈલી, રહેણી-કરણી, આચાર વિચાર, શ્રદ્ધા-અંધશ્રદ્ધા વગેરેથી તેઓ ખુબ સારી રીતે વાકેફ છે અને એ સર્વના નિરૂપણ દ્વારા એમણે એક દલિત સમાજનું મર્મસ્પર્શી ચિત્ર ‘આંગણિયાત’માં ઉપસાવ્યું છે.

દલપત ચૌહાણની કથા ‘મલક’ દલિત સમાજનો વિશિષ્ટ પ્રકારનો પ્રશ્ન અને પરિવેશ લઈને આવે છે. અહિં અંત્યજ યુવક ભગાને ચૌધરી વર્ણની નવવધૂ સંતોક સાથે અવૈધ રીતે દેહસંબંધ થાય છે. એકબાજુ સંતોકનો પતિ નપુંસક છે તો બીજી બાજુ ભગા સાથેના દેહસંબંધથી સંતોક સગર્ભા બને છે અને બાળકને જન્મ પણ આપે છે, પણ દાયણ ફતામા-એ બાળક તો ભગાના જેવું છે એવી ટકોર કરે છે. પરિણામે આખા અંત્યજ સમાજ પર ઉજળિયાત વર્ગ તૂટી પડે છે અને આખી અંત્યજ કોમને વતન છોડી સ્થળાંતર કરવું પડે છે. આખો અંત્યજ વર્ગ આ કથાનો નાયક છે અને એમના પરના જુલ્મ, અત્યાચાર અને આક્રમણ એ આ કૃતિના વિષયવસ્તુ છે. આ કૃતિના સંવાદો ઉત્તર ગુજરાતની વણકર સમાજની આગવા લહેકાવાળી તળપદી બોલીમાં લખાયા છે. આખી કોમની જીવનરીતિ અને સંયોગોનું અહીં વાસ્તવિક રેખાચિત્ર જોવા મળે છે. લેખકની સૂક્ષ્મ નિરિક્ષણ શક્તિ અને વર્ણન શક્તિ નવલકથાને ધ્યાનપાત્ર બનાવે છે.

મણીલાલ હ.પટેલ એમની લઘુનવલકથા ‘અંધારૂ’ માં પંચમહાલના પૂર્વીય સીમાડાની પછાત નાયકા કોમનું સમાજ દર્શન કરાવે છે. એમણે આ કૃતિમાં એ પ્રદેશની નાયકા કોમનું ત્યાંના ઠાકોર, દરબાર અને જમીનદારો દ્વારા કેવું શોષણ થાય છે એ દર્શાવ્યું છે. આ ઉપરાંત એમણે નાયકા કોમના તરૂણ દંપતિ રૂમાલ અને રેશમની કથાને કેન્દ્રમાં રાખી આ આદિવાસી પ્રજામાં સ્વીકૃત ગુલામગીરી, શોષકો-શોષિત વચ્ચેના સામાજિક-આર્થિક સંબંધો, એમના લગ્નેતર જાતીય સંબંધો વગેરેનું પણ નિરૂપણ આ કૃતિમાં કર્યું છે. લેખક પોતે પણ એ જ પ્રદેશના વતની છે અને એથી એમણે પોતાના વતનની કથામાં સ્થાનિક બોલીના રૂઢિપ્રયોગો, કહેવતો વગેરે તત્ત્વોનો ભરપૂર ઉપયોગ કર્યો છે.

કિશોરસિંહ સોલંકીની ‘મશારી’માં જમીનદાર વીરા મુખીને ત્યાં મશારું કરતા એક ચમાર કોમના ભગતની સાદી પણ મર્માળી કથા રજૂ થઈ છે. સંજોગોને આધીન એ દલિત ભગતને મશારી બનવું પડે છે, પરંતુ એ વિપરિત પરિસ્થિતિમાં પણ પોતાની સ્વતંત્ર માલીકીની એક રળિયામણી વાડી નિર્માણ કરવાની મહત્વકાંક્ષા સેવે છે. અનેક વિટંબણાઓનો સામનો કરીને અંતે એની એ મહત્વકાંક્ષા સંતોષાય છે અને એને એક નાનકડી વાડી મળે છે. તળપદા ગ્રામ જીવનનું અને ખાસ કરીને કૃષિ જીવનનું તાજગીભર્યું ચિત્રણ આ કૃતિનું આકર્ષક અંગ બની રહે છે.

આ ઉપરાંત રામચંદ્ર પટેલની ‘અમૃત કુંભ’ અને ‘પૃથ્વીની બારી’માં ગ્રામજીવનના સુખ-દુઃખો સ્થાન લે છે. તો ડૉ. મફત ઓઝાની ‘આસો સુદ આઠમ’ અને ‘જાતર’ એ બે નવલકથાઓ ઉત્તર ગુજરાતના જનપદની જુદી જુદી કથાઓ છે અને એમાં ત્યાનાં લોક જીવનમાં પ્રવર્તમાન આચાર-વિચાર અને માન્યતાઓના આલેખનમાં ચોક્કસ પ્રદેશની લોક સંસ્કૃતિના સંકેતો મળે છે. ઉત્તર ગુજરાતની તળપદી બોલીના પ્રયોગો અહીં પણ ધ્યાન ખેંચે છે. કાનજી પટેલ એમની કૃતિ ‘કોતરની ધાર પર’ માં ઈશાની સરહદના જનપદનું કથાવસ્તુ રજૂ કરે છે, તો તેમની બીજી કૃતિ ‘ડહેલું’ માં ગ્રામ જીવનની નક્કર કઠોર વિગતો આપવામાં આવી છે. અશોકપુરી ગોસ્વામીએ પોતાની નવલકથા ‘મૂળ’ માં પ્રકૃતિ અને કૃષિજીવનના પદાર્થોને વારંવાર પ્રતિકાત્મક રૂપે પ્રયોજ્યા છે. આ જ પ્રમાણે રઘુવીર ચૌધરી, યોગેશ જાની, દિલીપ રાણપુરા, કેશુભાઈ પટેલ, મોહન પરમાર, હરીશ મંગલમ્ વગેરે લેખકો પોતપોતાની આગવી શૈલીથી પોતાની જાનપદી નવલકથાઓમાં ગ્રામ્ય પરિવેશને આલેખતા રહ્યાં છે.

સ્વાતંત્ર્યોત્તર ગાળામાં લખાયેલી નવલકથાઓમાં આલેખાયેલા ગ્રામ્યપરિવેશમાં રાજકીય, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રે આવેલા પરિવર્તનો પ્રતિબિંબિત થાય છે. સમાજનો દીનદલિત વર્ગ પોતાના પર થતાં અત્યાચારો અને અન્યાયો પરત્વે અવાજ ઉઠાવતો થયો છે અને પોતાના હક્કો વિષે સભાનતા કેળવી છે. સ્વાતંત્ર્યપૂર્વેના નવલકથાકારો ઉપર ગાંધીજીનો પ્રભાવ જોવા મળતો હતો,

જ્યારે હવે શ્રી આંબેડકરની વિચારશૈલીનો પ્રભાવ દલિત વર્ગના માનસ પર જોઈ શકાય છે. પરિણામે પોતાના હક્કો માટે લડતો, સામાજિક સુધારણા ઇચ્છતો અને સ્વમૂલ્યાંકન કરતો દલિતોનો એક બૌદ્ધિક વર્ગ અસ્તિત્વમાં આવ્યો છે. સ્વાતંત્ર્ય પૂર્વે ગ્રામ્ય પરિવેશના પાર્શ્વભૂમાં લખાતી નવલકથાની શૈલી અને રજૂઆત ઉપર પરંપરાગત પશ્ચિમી નવલકથાનો પ્રભાવ જોઈ શકાય છે. જ્યારે વર્તમાન સમયમાં જે ગ્રામિણ નવલકથાઓ લખાય છે એમાં “ગ્રામિણ પ્રજાના આચાર-વિચાર અને સંસ્કાર પ્રત્યે નવી કૌતુક દષ્ટિ, તળપદા જીવનના સંઘર્ષો અને અસ્તિત્વપરક કટોકટીનું આલેખન કરવાની વૃત્તિ કે દલિત ચેતનાનું સહજ નિર્વ્યાજ કથન એ સર્વ લક્ષણો પલટાતા પરિવેશનો નિર્દેશ કરે છે.”^{૮૪} દલિત સમાજનાં જ કેટલાંક યુવાન લેખકોએ સ્વાનુભવો પર આધારિત પોતાના સમાજની સમસ્યાઓ રજૂ કરતી કેટલીક કથાઓ આપી, જેમાં ગ્રામ્યપરિવેશના કેટલાંક અસ્પૃષ્ટ ભાગો ઉપર પ્રકાશ ફેંકવામાં આવ્યો છે. આમ, ગ્રામ્યપરિવેશને ભારતમાં હવે આગવા પરિપેક્ષ અને પરિમાણ મળ્યા છે અને તેનું નિરૂપણ કરતી ગુજરાતી જાનપદી નવલકથા પોતાનું સ્વતંત્ર સ્વરૂપ, સ્થાન અને સ્થિતિ ધારણ કરવાની દિશામાં આગળ વધી રહી છે. આમ છતાં ગુજરાતનાં ગ્રામ્યપરિવેશના હજુ અનેક એવા પાંસા અને પ્રદેશો છે, જે ગુજરાતી નવલકથામાં સ્થાન પામ્યા નથી, જેમકે સુરતથી વાપી વચ્ચેના ગ્રામ્ય વિસ્તારની પ્રજા પણ પોતાની આગવી જીવનશૈલી અને સંસ્કૃતિ ધરાવે છે, પરંતુ એમનું જીવન હજુ સુધી ગુજરાતી નવલકથામાં ચોક્કસ આકાર ધારણ કરી શક્યું નથી. આધુનિક ટેકનોલોજીનાં સતત પરિવર્તનશીલ યુગમાં આ પ્રદેશ પોતાની અસ્મિતા અને આગવી ઓળખ ગુમાવે એ પહેલાં એનું અવતરણ થાય તો ગુજરાતી સાહિત્ય ક્ષેત્રે એ ખુબ મહત્વનું પ્રદાન બની રહેવા પામશે.

પાઠટીપ

૧. 'સાર્થ ગુજરાતી જોડણીકોશ': ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ, પાંચમી આવૃત્તિ, ૨૦૦૧. પૃ. ૨૫૬
૨. 'ભગવદ્ગોમંડળ' કર્તા : ભગવતસિંહજી, પ્રકાશક: પ્રવીણ પ્રકાશન રાજકોટ, બીજી આવૃત્તિ-૧૯૮૬,
૩. 'Oxford Learner's Pocket Dictionary' : Oxford University Press, Forth Edition, 2008 p.494, 200
૪. 'The Oxford Dictionary of Current English' : Oxford Uni. Press India, Seventh Edition, 1984. p.843
૫. એજન પૃ. ૩૩૩
૬. 'Longman Active Study Dictionary of English' : Addison Wesley Longman Limited, England, First Indian Reprint, 1998. p. 740
૭. એજન પૃ. ૧૬૭
૮. 'The Oxford Dictionary of Current English' : p. 165
૯. 'સાર્થ ગુજરાતી જોડણીકોશ': પૃ. ૨૭૪
૧૦. એજન પૃ. ૨૫૬
૧૧. 'Longman Active Study Dictionary of English' : p. 590
૧૨. 'સાર્થ ગુજરાતી જોડણીકોશ': પૃ. ૫૧૮
૧૩. 'આધુનિક સાહિત્યસંજ્ઞાકોશ' : સંપાદકો ચંદ્રકાંત ટોપીવાલા, પરેશ નાયક, હર્ષવદન ત્રિવેદી, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૮૬. પૃ ૨૨૫
૧૪. એજન પૃ. ૩૧
૧૫. એજન પૃ. ૨૨૫

૧૬. 'The Concise Oxford Dictionary of Literary Terms' : Oxford Uni. Press, Oxford, 1992, પૃ. ૧૬૯ ઉપર 'picaresque novel' ની વ્યાખ્યા નીચે મુજબ આપવામાં આવી છે : "the term is applied to narratives that do not have a picaresque as their central character, but are loosely structured as a sequence of episodes united by the presence of the central character , who is often involved in a long journey".

૧૭. એ જ પૃ. ૧૬૨-૧૬૩ ઉપર 'Pastoral 'ની વ્યાખ્યા નીચે મુજબ આપવામાં આવી છે:

“ highly conventional mode of writing that celebrates the innocent life of shepherds and shepherdesses in poems , plays and prose romances. Pastoral literature describes the loves and sorrows of musical shepherds, usually in an idealized Golden Age of rustic innocence and idleness ; paradoxically , it is an elaborately artificial cult of simplicity and virtuous frugality "

૧૮. એ જ પૃ.૧૮૧ ઉપર 'Romance' ની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે આપવામાં આવી છે:

" ...A fictional story in a verse or prose that relates improbable adventures of idealized characters in some remote or enchanted setting ; or more generally , a tendency in fiction oppsite to that of realism...."

૧૯ Fielding, Henry : 'Joseph Andrews', Orient Longman, First Edition, 1993 p. 12

૨૦. Ibid., p. 18

૨૧. Ibid., p.24

૨૨. Fielding, Henry : 'Joseph Andrews', p. 24

૨૩. Ibid., p. 159 ,160
૨૪. Goldsmith, Oliver : 'The Vicar of Wake-Field ': Orient Longmans, India,
1966, p.12
૨૫. Ibid., p.158
૨૬. Ibid., p . 144
૨૭. Ibid., p. 208
૨૮. Ibid., p. 210
૨૯. Ibid., p. 65-66
૩૦. Bhattacharyya , Jibesh :' Jane Austen's 'Pride and Prejudice': Atlantic,
Delhi , 2005, p.138
૩૧. O' Neill, Judith (Ed.) : 'Critics on Jane Austen': Universal Book Stall,
New Delhi, 1989 . p. 6
૩૨. Bronte, Emily : 'Wuthering Heights': Airmont Books, New york, 1963.
p. 205
૩૩. Ibid., p. 86
૩૪. Ibid., p. 83-84
૩૫. Eagleton, Terry : 'The English Novel : An Introduction': Blackwell
Publishing, U.S.A. 2004. p. 141
૩૬. Eliot, George : 'Silas Marner': Oxford Uni. Press, India , 2005 .p.3
૩૭. Ibid., p. 4
૩૮. Ibid., preface , p. 24

૩૯. Ibid ., 194

૪૦. મિસ્ત્રી, ડૉ. ભુપેન્દ્ર: 'ગુજરાતી પ્રાદેશિક નવલકથા': પ્રકાશક : ડૉ. ભુપેન્દ્ર મિસ્ત્રી, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૮૯.પૃ ૧૦
૪૧. દરજી, પ્રવીણ : 'નવલકથા સ્વરૂપ': યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૮૬. પૃ ૪
૪૨. ચૌધરી, રઘુવીર, શર્મા, રાધેશ્યામ : 'ગુજરાતી નવલકથા': યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ, ત્રીજી આવૃત્તિ : ૧૯૯૧. પૃ ૩
૪૩. એ જ પૃ ૨
૪૪. તુલનાત્મક સાહિત્ય વિભાગ, વીર નર્મદ દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટી, સુરત દ્વારા આયોજિત 'ભારતીય નવલકથા રાષ્ટ્રીય પરિસંવાદ' - ૭-૮ માર્ચ , ૨૦૦૯ માં મણિલાલ હ. પટેલ નું ઉદ્બોધન
૪૫. વેદ, ડૉ.નરેશ : પ્રા. કિશોરસિંહ સોલંકી (સંપાદક), 'જાનપદી નવલકથા-વિભાવના અને વિકાસ': પાર્શ્વપ્રકાશન, અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૯૪. પૃ ૪૦
૪૬. મિસ્ત્રી, ડૉ. ભુપેન્દ્ર: 'ગુજરાતી પ્રાદેશિક નવલકથા': પૃ ૧૫ ઉપરથી ઉદ્દ્યુત
૪૭. એ જ પૃ ૧૬ ઉપરથી ઉદ્દ્યુત
૪૮. મેઘાણી, ઝવેરચંદ : 'સોરઠ તારાં વહેતાં પાણી' :(નિવેદન), ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પાંચમી આવૃત્તિ : ૨૦૦૦. પૃ ૭
૪૯. એ જ
૫૦. એ જ પૃ ૨૫૮
૫૧. એ જ પૃ ૨૪૪
૫૨. એ જ પૃ ૧૦૮-૧૦૯

૫૩. એ જ પૃ. ૫૨
૫૪. પટેલ, જશુ: 'કથન': પ્રકાશક : હંસા પટેલ, પ્રથમ આવૃત્તિ: ૨૦૦૫. પૃ ૩૧ ઉપરથી ઉદ્ધૃત
૫૫. શેખડીવાળા, જશવંત, બાબુ દાવલપુરા, નરેશ વેદ (સંપાદકો) : 'ગુજરાતી કથાવિશ્વ':
શબ્દવિવેક, વલ્લભ વિદ્યાનગર, પ્રથમ આવૃત્તિ : ૧૯૮૫. પૃ ૧૭૩
૫૬. પટેલ, પન્નાલાલ : 'માનવીની ભવાઈ': સાધના પ્રકાશન, અમદાવાદ, પંદરમી આવૃત્તિ :
૨૦૦૩ . પૃ ૧૧
૫૭. પટેલ, જશુ: 'કથન': પૃ ૯૮
૫૮. દર્શકની 'માનવીની ભવાઈ' ની પ્રસ્તાવના , પૃ ૨૫
૫૯. પટેલ, પન્નાલાલ : 'માનવીની ભવાઈ': પૃ ૩૧
૬૦. એ જ પૃ ૫૧
૬૧. એ જ પૃ ૩૦૧-૩૦૨
૬૨. એ જ દર્શકની પ્રસ્તાવના પૃ ૨૩
૬૩. એ જ પૃ ૨૫
૬૪. શેખડીવાળા, જશવંત, બાબુ દાવલપુરા, નરેશ વેદ (સંપાદકો) : 'ગુજરાતી
કથાવિશ્વ': પૃ. ૧૭૫
૬૫. પેટલીકર, ઈશ્વર : 'જનમટીપ': નવભારત સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ, ૧૯મી આવૃત્તિ :
૧૯૯૮. પ્ર .૧૨
૬૬. એ જ પૃ ૧૯૮
૬૭. એ જ પૃ ૨૦૩-૨૦૪
૬૮. એ જ પૃ ૧૦
૬૯. એ જ પૃ ૧૯૭
૭૦. એ જ પૃ. ૨૧

૭૧. એ જ પ્ર. ૮-૯
૭૨. ઝવેરચંદ મેઘાણીની 'જનમટીપ'ની પ્રસ્તાવના પૃ. ૬
૭૩. ચૌધરી, રઘુવીર, શર્મા રાધેશ્યામ : 'ગુજરાતી નવલકથા': પૃ ૨૦
૭૪. પટેલ, પીતાંબર : 'ધરતીના અમી': પ્રવિણ પ્રકાશન, રાજકોટ, નવી આવૃત્તિ : ૧૯૮૯. પૃ ૧૭૮
૭૫. એ જ પૃ ૧૮૦-૧૮૧
૭૬. એ જ પૃ ૧૭૮
૭૭. એ જ પૃ ૩
૭૮. એ જ પૃ ૧૬૩-૧૬૪
૭૯. 'ગુજરાતી પ્રાદેશિક નવલકથા' માં ડૉ. ભૂપેન્દ્ર મિસ્ત્રી 'હળોતરા' વિશે નીચે મુજબ માહિતી આપે છે:
- “હળોતરાનો આ ઉત્સવ ગુજરાતમાં વિશિષ્ટ પ્રકારના ઉત્સવ તરીકે લેખવો પડે એવો છે. આ ઉત્સવ વિશેષતઃ ઉત્તર ગુજરાતમાં ખેતી વ્યવસાય જનપદોમાં સવિશેષ પ્રચલિત હોય તેવું જોવા મળે છે. ઉત્તર ગુજરાતના પટેલો અને આંજણા પટેલ આ ઉત્સવ મેઘ- વર્ષા દિને ઉજવે છે. આમ આ ઉત્સવ માત્ર કૃષિકારોનો જ છે. આ ઉત્સવ જુદાજુદા નામોઞ્યારથી ગુજરાતમાં ઓળખાય છે .કેટલાંક ખેડૂતો તેને હળોતરા ના નામે સંબોધે છે, કેટલાંક 'હળજોત્રા' ના નામથી તો કેટલાંક 'અળોતરા' ના નામે સંબોધે છે.”
૮૦. પટેલ, પીતાંબર : 'ધરતીના અમી': પૃ ૧૬૪
૮૧. મિસ્ત્રી, ડૉ. ભૂપેન્દ્ર: 'ગુજરાતી પ્રાદેશિક નવલકથા': પૃ ૨૨૩-૨૨૪
૮૨. પટેલ, પ્રમોદકુમાર : પ્ર. કિશોરસિંહ સોલંકી (સંપાદક), 'જાનપદી નવલકથા : વિભાવના અને વિકાસ' પૃ ૫૨

૮૩. એ જ પૃ ૫૪ ઉપરથી ઉદ્ધૃત

૮૪. એ જ પૃ ૫૩- ૫૪